

יוסף פריאל

על גלגוליה של הוספת מדפיס לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים'

מבוא

פסקה חריגה המופיעה בדפוסים רבים של פירוש רש"י לתורה סותרת על פניה את שיטתו העקבית של רש"י במקומות אחרים בפירושו ונראית בתוכנה ובסגנונה כהוספה מאוחרת של מדפיס (להוציא הוספה מוקדמת של תלמידי רש"י וכיוצא בהם). במאמר זה נעקוב בדקדקנות אחר גלגוליה של פסקה זו בתולדות הדפוסים, נראה אימתי נכנסה לנוסח הדפוסים ומיהו זה שבעקבותיו התווספה. במהלך הדיון נעסוק בקצרה בתולדותיו של אחד מן המפורסמים שבמפרשי רש"י, נבחן בקצרה הוספה מאוחרת נוספת לפירוש רש"י, וננסה להסיק מסקנות כלליות זהירות בנוגע לדרכי העיון בהוספות מאוחרות לפירוש רש"י. אגב אורחא יצינו תולדות הדפסת פירוש רש"י במהלך הדורות בתפוצות ישראל השונות.

א. שיטתו של רש"י בסדר האירועים של הקמת המשכן

שישה עשר הפרקים האחרונים בספר שמות עוסקים במשכן. פרקים כ"ה-ל"א (פרשיות תרומה ותצווה) מתארים בעיקר את הציווי למשה, ופרקים ל"ה-מ' (פרשיות ויקהל ופקודי) מתארים את הציווי לעם, את תהליך התרומה ואת בניית המשכן, את הציווי להקימו והקמתו בפועל. בתווך, בפרקים ל"ב-ל"ד (פרשת כי תשא), מתואר חטא העגל וסדרת הפעולות של משה בבקשת הסליחה על המעשה.¹ מאלו עולה אפוא השאלה: מהו היחס הכרונולוגי בין מעשה העגל ובין פרשיות המשכן?

רש"י (ל"א, יח) טוען שפרשיות תרומה, תצווה וכי תשא אינן מסודרות כסדרן וכי מבחינה כרונולוגית פרשת העגל הייתה אמורה להופיע לפני ציווי המשכן. זו לשונו:

1 ח"י חמיאל מתאר את התהליך בצורה ברורה. ראו מאמרו: 'שבע השיחות בין ה' ומשה אחרי חטא העגל', **מעייני מקרא**, ירושלים תשמ"ג, עמ' 306-358.

אין מוקדם ומאוחר בתורה. מעשה העגל קדם לציווי מלאכת המשכן ימים רבים, שהרי בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות, וביום הכפורים נתרצה הקדוש ברוך הוא לישראל, ולמחרת התחילו בנדבת המשכן, והוקם באחד בניסן (ראו שמות מ', זי).²

את דבריו מבהיר רש"י בהמשך פירושו ביתר פירוט (ל"ג, יא):

... שהרי בשבעה עשר בתמוז נשתברו הלוחות, בשמונה עשר שרף את העגל ודן את החוטאים, בתשעה עשר עלה, שנאמר "ויהי ממחרת ויאמר משה אל העם" וגו' (שמות ל"ב, ל). עשה שם ארבעים יום וביקש רחמים, שנאמר "ואתנפל לפני ה'" וגו' (דברים ט', יח); בראש חדש אלול נאמר לו: "ועלית בבקר אל הר סיני" (שמות ל"ד, ב) לקבל לוחות האחרונות, ועשה שם ארבעים יום, שנאמר "ואנכי עמדתי בהר כימים הראשונים" וגו' (דברים י', י) – מה הראשונים ברצון אף האחרונים ברצון; אמור מעתה: אמצעייו היו בכעס. בעשרה בתשרי נתרצה הקדוש ברוך הוא לישראל בשמחה ובלב שלם, ואמר לו "סלחתי כדברך"³ ומסר לו לוחות אחרונות, וירד, והתחיל לצוות⁴ על מלאכת המשכן; ועשאוהו עד אחד בניסן.

מקורם של דברי רש"י בתנחומא (ורשה) כי תשא לא, המלמד גם הוא כי רק ביום הכיפורים לאחר הסליחה על חטא העגל, נצטוו משה על המשכן:

עשה שם אלול כולו ועשרה מתשרי, וירד בעשור, והיו ישראל שרויים בתפלה ותענית, ובו ביום נאמר לו למשה "סלחתי כדברך", וקבעו הקדוש ברוך הוא יום סליחה ומחילה לדורות, שנאמר "כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר" (ויקרא ט"ז, ל) **ומיד צוה לו למשה**⁵ "ועשו לי מקדש" (שמות כ"ה, ח).

2 נוסח דברי פרשני ימי הביניים במאמר מבוסס על נוסח תקליטור הכתר: [מ' כהן (מהדיר), **מקראות גדולות הכתר** (תקליטור), רמת-גן תשנ"ט, תשס"ו]. שינויים משמעותיים בין הדפוסים השונים יוצגו להלן. נוסח המדרשים המצורפים מבוסס על תקליטור פרויקט השו"ת של אוניברסיטת ברא"ל.

3 הנוסח בדפוס אלקבץ הוא 'ויתפלל'.

4 לא נאמר כך בחטא העגל אלא בחטא המרגלים (במדבר י"ד, כ). כוונת רש"י היא שגם בחטא העגל הייתה בסופו של דבר סליחה.

5 לאמיתות נוסח זה חשיבות רבה (ראו בהערה הבאה). בדפוס ראשון וברוב הדפוסים כתוב לצוות, בדפוס רומא כתוב לצוות. ברלינר (א' ברלינער, **רש"י על התורה**, מהדורה תניינא, פרנקפורט תרס"ה; דפוס צילום ירושלים תשכ"ב, תשכ"ט, תש"ס³) כתב לצוותם והוסיף בסוגריים לצוותו. בליקוטים (שם, עמ' 228, הערה 9) הוא מביא את דיונו של שד"ל בנידון. להלן בהערה 82, נראה שיש מי שקדם לברלינר בעיון זה. שעוועל [ח"ד שעוועל (מהדיר), **פירושי רש"י על התורה**, ניו-יורק/ ירושלים תש"ל, תשמ"ג², עמ' שח] לא הכריע והותיר את שני הנוסחים. ראו גם את הדיון ברש"י השלם [ב' מעיני ואחרים (עורכים), **רש"י השלם**, שמות, ח"ג, ירושלים תשס"ד, עמ' קכג, אמצע הערה 33].

6 הרא"ם (ר' אליהו מזרחי [קושטא, מאות חמש עשרה-שש עשרה] בפירושו לשמות ל"א, יח) מוכיח שלא ניתן להניח שמשה הצטוו קודם אלא רק אז. ע"פ זה הנוסח לצוותו תואם היטב את הנוסח בתנחומא:

שיטת רש"י ברורה אפוא ופרשני ימי הביניים כבר התייחסו אליה. חזקוני, שיש לראות בו אחד ממפרשי רש"י המוקדמים,⁷ צידד בשיטת רש"י במקום אחד,⁸ אך במקום אחר הביא את השיטה החולקת.⁹ רמב"ן, שאף בו יש לראות אחד ממפרשי רש"י הראשונים, חלק בחריפות על שיטה זו בפירושו לויקרא ח', א – כחלק מן הדיון בסוגיה 'שאיין מוקדם ומאוחר בתורה' וכתב: "ועל דרך הישר נצטוו משה במלאכת המשכן קודם למעשה העגל" ואף כתב "למה נהפוך דברי אלהים חיים?!" אכן בפירושו לשמות לא העיר רמב"ן דבר מכל העניין ויש בכך כדי להתמיה, וגם חזקוני התייחס בקיצור נמרץ לעניין – ובכך הותירו מקום להתגדר למפרשי רש"י המאוחרים כפי שנראה להלן.

והנה ברבים מדפוס רש"י מופיעה אחרי דבריו (ל"א, יח), בסוגריים,¹⁰ ההערה הבאה:

(צ"ע טובא: דלמא הכל כסדר, וציווי הקב"ה למשה היה בארבעים ימים הראשונים טרם עשותם העגל, וקודם רדתו מההר עשו את העגל, ומשה לא הגיד לישראל ציווי המשכן עד למחרת יום הכפורים שהיו ישראל מרוצים להקב"ה. וכן הוא בהדיא בזוהר ויקהל ... וק"ל [=וקל להבין]).

הן על פי הסוגריים המקיפים את ההערה,¹¹ הן על פי תוכנה, המקשה על דברי רש"י, ברור שפסקה זו איננה מגוף פירוש רש"י אלא הוספה.

סוגיית ההוספות לפירושי רש"י למקרא נידונה כבר לא מעט במחקר. ראשיתו של הדיון בסוגיה זו¹² כבר במאה השבע עשרה, בספרו של ר' יוסף מיקליש איש פראג,¹³ 'ספר יוסף דעת',

"ומיד צוה לו למשה".

7 ראו בין היתר בספרי **הלב יודע**: פירוש חזקוני לתורה – בין פרשנות רציונלית לפרשנות רגשית, אלון שבות תשפ"ב, עמ' 75-91.

8 כך כתב חזקוני בפירושו לשמות כ"ה, כא: "... שהרי פרשה זו [=הציווי על המשכן] נאמרה בארבעים יום האחרונים".

9 כך כתב חזקוני בפירושו לשמות כ"ה, ב וראו הערת שוועל על אתר.

10 על תופעת הסוגריים בספר העברי, ראו ס' תוראן, 'בסוגריים: פרק בתולדות הספר העברי ובההדרת הטקסטים', בתוך: ש' גליק ואחרים (עורכים), **מחווה למנחם: אסופת מחקרים לכבוד מנחם חיים שמלצר**, ירושלים תשע"ט, עמ' 239-268.

11 על צורות שונות בביטוי התוספות בכתבי היד של רש"י, ראו: מ' כהן (מהדיר), 'מבוא למהדורת הכתר', **יהושע שופטים (הכתר)**, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 33-34*.

12 התופעה של גלוסות, תחיבות והוספות של מעתיקים מוכרת וידועה בעולם העתיק בתרבויות שונות. סקירה כללית על הנושא הציג ע' טוב, 'גלוסות, תחיבות, וסוגים אחרים של הוספות מעתיקים בנוסח המקרא', בתוך: ש' יפת (עורכת), **המקרא בראי מפרשיו**, ירושלים תשנ"ד, עמ' 38-57. לענייננו ראו שם, עמ' 38-42.

13 ר' יוסף מיקליש היה תלמידם של המהר"ל מפראג ור' אפרים מלונטשיץ בעל 'כלי יקר'. מהדורת צילום של הספר ראתה אור בתל-אביב ובני-יורק בשנת 1991.

שראה אור בשנת שס"ט (1609) והיא נידונה במאה התשע עשרה על ידי ברלינר.¹⁴ התופעה הוזכרה ונידונה גם על ידי חוקרים בני זמננו: טויטו,¹⁵ גרוסמן,¹⁶ מ' כהן¹⁷ ופנקובר.¹⁸ אכן חוקרים אלה עסקו על פי רוב בהוספות שנעשו לכתבי היד בעיקר בימי הביניים – על ידי תלמידי רש"י או מגיהים של כתבי היד הראשונים שלו. מאידך גיסא, התוספת שלפנינו מאוחרת, כפי שנראה להלן, ונוספה על ידי מדפיס מאוחר ולא על ידי מאן־דהו מבית מדרשו של רש"י או ממגיהי כתבי היד הראשונים – תעיד על כך העובדה שאין היא מופיעה אלא מדפוס המאה השבע עשרה בלבד – ועל כן אין צורך לבדוק את כתבי היד.¹⁹ ואומנם סוגיה זו של הוספות מדפיסים כמעט שלא נידונה במחקר, הגם שיש מן החוקרים – ברלינר,²⁰ זאנה,²¹ מ' כהן²² ופנקובר²³ – שהזכירו תופעה זו. ההתחקות אחר גלגולי ההוספה שלפנינו עשויה אפוא לשמש בניין אב למחקר סוגיה זו.

- 14 בהקדמתו למהדורה תניינא (לעיל, הערה 5), עמ' XVI.
- 15 א' טויטו, 'על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', **תרביץ** נו/ א-ב (תשמ"ז), עמ' 211–242.
- 16 א' גרוסמן, 'הגהות ר' שמעיה ונוסח פירוש רש"י לתורה', **תרביץ** ס/א (תשנ"א), עמ' 67–98.
- 17 בהקדמתו למהדורת הכתר (לעיל, הערה 2), בסוף הכרך **יהושע שופטים**, עמ' 32–42*.
- 18 פנקובר עוסק בצורה שיטתית בהגהות רש"י ותלמידיו. ראו: י"ש פנקובר, 'הגהות רש"י, הגהות תלמידיו, והגהות אנונימיות בפירוש רש"י לספר יהושע', **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום** טז (תשס"ו), עמ' 205–229; הנ"ל: 'הגהות רש"י והגהות תלמידיו לפירוש רש"י על ספר עמוס', בתוך: מ' אביעוז ואחרים (עורכים), **זר רימונים**, אטלנטה 2013, עמ' 425–448. ראו גם ספרו החדש **תולדות פירוש רש"י לתנ"ך**, ירושלים תשפ"ד, המקבץ מאמרים רבים שכתב בנושאים אלו.
- 19 טענה זו תתברר בהרחבה להלן ובכל זאת כהקדמת המאוחר וכנימוק לכך שאין מקום לבדיקה של כתבי היד, נציין כי מעבר לכך שהתוספת מופיעה אך ורק מדפוס המאה השבע עשרה ואילך, היא תולדה של דיוני מפרשי רש"י במאות החמש עשרה והשש עשרה והיא קרובה מאוד בלשונה לקטע פירוש המופיע בלקט פירוש מן המאה השבע עשרה.
- 20 ברלינר, במהדורה קמא (א' ברלינער, **רש"י על התורה – זכור לאברהם**, ברלין תרכ"ז), מבוא, עמ' XII–XIV.
- 21 י' זנה, 'לביקורת הטכסט של פירוש רש"י על התורה', *Hebrew Union College Annual*, XV (1940) pp. 37–56. בעיקר עד עמ' 42.
- 22 בהקדמתו למהדורת הכתר (לעיל, הערה 8), עמ' 37–42*, אם כי דוגמאותיו שם הן מדפוס רש"י לנביאים.
- 23 פנקובר מדגים היטב את דבריו של מ' כהן לגבי ההוספות בדפוס רש"י לנביאים (הערה קודמת) בגלגוליו של פירוש רש"י ליחזקאל, אותו גם ההדיר במסגרת פרויקט מק"ג הכתר. ראו: י"ש פנקובר, 'על גלגולי נוסח פירוש רש"י, פירוש רד"ק ותרגום יונתן ליחזקאל כז 6', **עיוני מקרא ופרשנות**, ה (תש"ס), עמ' 315–339, בעיקר עמ' 317–322. ראו גם את הפרק 'המביא לדפוס אינו המחבר' בספרו של י"ש שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי**, כך ד, פתח־תקוה תש"ף, עמ' 283–339.

ב. גלגוליה של ההוספה

כדי לאתר את מקורה של ההוספה הנזכרת, בדקנו כמאתיים וחמישים דפוסים של רש"י. כמחצית מהם יוצגו כאן.

1.	1470	רש"י פירוש על התורה, דפוס רומא	חמו"ל, הודפס ברומא ²⁴ ר"ל	אין
2.	1475	יוסף כהן (מהדיר), פירוש רש"י על התורה - דפוס ראשון	חמו"ל, הודפס ברג'יו די קלבריה ²⁵ [=אראגון, ספרד] ²⁶ רל"ה, דפוס צילום ירושלים תשכ"ט	אין
3.	1476	רש"י פירוש על התורה, דפוס אלקבץ	דפוס שלמה בן אלקבץ הלוי, ואדי אל חג'ארה ²⁷ [=קסטיליה] רל"ו	אין
4.	1482	חומש ו תרגום ופירוש רש"י	דפוס יוסף בן אברהם קרוויטה, בולוניה ²⁸ רמ"ב	אין
5.	1487	פירוש רש"י על התורה	דפוס שונצינו, רמ"ז ²⁹	אין
6.	1490	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י	דפוס שלמה זלמאטי, אישאר [=ספרד] ר"ן	אין
7.	1491	חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י	דפוס בני שונצינו, נאפול[י]	אין
8.	1524	חמשה חומשי תורה עם תרגום ופירוש רש"י וחזקוני וחמש מגילות עם פירוש רש"י...	דפוס דניאל בומברג, ³⁰ ויניצאה רפ"ד	אין

24 על הדפוס, ראו אצל ח"ד פרידברג, **תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה-פורטוגליה ותוגרמה**

שמלנים מראשית התהוותו והתפתחותו, אנטוורפן 1934, דפוס צילום תל-אביב תשט"ז, עמ' 5-6.

25 על הדפוס, ראו אצל פרידברג, הערה קודמת, עמ' 7.

26 הערות בסוגריים מרובעים בטבלה, הינן תוספות שלנו.

27 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 24), עמ' 69-70.

28 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 24), עמ' 19-20.

29 על המדפיסים בני שונצינו, ראו את ספרו של א"מ הברמן, **בני שונצינו, תולדותיהם, ורשימת הספרים**

העבריים שנדפסו על ידיהם, וינה תרצ"ג, וכן בספרו של עמרם: D. W. Amram, *The Makers of Hebrew*

Books in Italy, London 1963, עמ' 145-51.

30 הספר נזכר כפריט 154 בספרו של א"מ הברמן, **המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית דפוסו**, צפת

תשל"ח, עמ' 71. על תולדותיו של המדפיס ראו שם עמ' 11-25. על הדפוס והמדפיס ראו גם אצל נילסן

B. Nielsen, 'Daniel van Bombergen: a Bookman of Two Worlds', in: J. R. Hacker & A. Shear (eds.), *The Hebrew Book in Early Modern Italy*, Philadelphia 2011, pp. 56-75.

על גלגוליה של הוספת מדפים לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים' [6]

9	1525	החומש עם תרגום ופי' רש"י...	דפוס ד' בומבירגי, ויניצאה רפ"ה-רפ"ו	אין
10.	1525	מקראות גדולות תורה נביאים וכתובים (דפוס ראשון) ³¹	דפוס ר' יעקב בן חיים אבן אדוניה, ונציה רפ"ה, דפוס צילום ירושלים תשל"ב	אין
11.	1525	פירוש רש"י על התורה	דפוס ג' שונצינו, ³² רימיני, רפ"ה לערך	אין
12.	1534	פיר' רש"י על חמשה חומשי תורה וחמש מגילות	חמו"ל, אויגשפורג ³³ [=אוגסבורג, בוואריה, היום גרמניה] רצ"ד	אין
13.	1538	פירוש רש"י על התורה ועל חמש מגילות	דפוס דניאל בומבירגי, ³⁴ ויניצאה רצ"ח	אין
14.	1546	תורת ה' תמימה... מפורשת מהרב... רש"י ומתורגמת בשלש לשונות	דפוס א' שונצינו, ³⁵ קושטאנדינא ³⁶ ש"ו	אין
15.	1547	ארבע ועשרים גדול פעם שנית... ראשונה החומש עם תרגום, ופירוש רש"י	דפוס דניאל בן קרניאל בומבירגי, ויניצאה ש"ז- ש"ח	אין

31 על הגדרתו של דפוס זה כמקראות הגדולות הראשונות למרות שהוא שני למהדורת 1517, ראו אצל י"ש פנקובר, **יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות** (עבודת דוקטור), ב כרכים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 5-24.

32 הספר נזכר כפריט 78 בספרו של הברמן (לעיל, הערה 29) עמ' 63. על דמותו של המדפיס גרשון שונצינו, ראו סדרת מאמרים בספרו של תמני, *G. Tamani, L'Attività editoriale di Gershom Soncino 1502-1527*, Soncino (Cremona) 1997, עמ' 13-97.

33 זו הייתה תחנה במסעו של ר' חיים שחור (פריט 17 בטבלה). על כך ראו אצל ח"ד פרידברג, **תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה התיכונה**, אנטוורפן תרצ"ה, עמ' 29-33, וכן אצל א"מ הברמן, **המדפיס חיים שחור, בנו יצחק וחתנו יוסף ב"ר יקר: פרקים בתולדות המדפיסים העברים וענייני ספרים**, ירושלים תשל"ח, עמ' 103-129, במיוחד עמ' 105.

34 הספר נזכר כפריט 154 בספרו של הברמן (שם), עמ' 71.

35 על השאלה, מה עושה שונצינו האיטלקי בקושטא? ראו אצל אברהם יערי, **הדפוס העברי בקושטא**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 21-24, 87-103.

36 על הדפוס בקושטא ראו אצל יערי בהערה קודמת.

16.	1548	פירוש רש"י על התורה ועל חמש מגילות	הדפיס קורניליו אדיל קינד ³⁷ בבית מרקו אנטוניאו יושטיניאן, ³⁸ ויניציאה ש"ח	אין
17.	1557	חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות וגם כל הפטרה אצל כל פרשה מסודרה, הכל עם פירש רש"י	נדפס בבית הדפוס של חיים בן יצחק שחור, לובלין ³⁹ שי"ז	אין
18.	1567	פירוש רש"י על התורה ועל חמש מגילות...	דפוס קרישטופאלו די זאניטי, ויניציאה שכ"ז	אין
19.	1590	פירוש רש"י עטרת צבי וצפירת תפארה על חמשה חומשי תורה וחמש מגילות	הדפיס זואן דגארה, ⁴⁰ ויניציאה ש"ן	אין
20.	1618	חמשה חומשי תורה עם תרגום ופירש רש"י ופירש חזקוני...	דפוס משה בן יוסף בצלאל כ"ן, פראג, ⁴¹ שע"ח	אין
21.	1638	פירוש רש"י ז"ל על חמשה חומשי תורה ועל חמש מגילות...	הודפס בבית שלמה פראנקו, קושטא שצ"ח	אין
22.	1642	פירוש רש"י, הוא... רבינו שלמה בר יצחק על חמשה חומשי תורה. הוגה על יד... כמוהר"ר מנשה בן יוסף בן ישראל...	דפוס א' אבוהב, אמשטירדאם ⁴² ת"ד	אין

37 יהודי שהמיר את דתו. על כך ראו בספרו של א"מ הברמן, **המדפיס קורניליו אדיל קינד ובנו דניאל ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם**, ירושלים תש"ס, עמ' 9-13.

38 הספר נזכר כפריט 50 ברשימת הדפסותיו של קינד, הערה קודמת, עמ' 44.

39 על תולדות משפחת שחור וראשית בית הדפוס בלובלין, ראו אצל ח"ד פרידברג, **תולדות הדפוס העברי בפולניה**, תל-אביב תש"י, עמ' 45-46; הברמן (לעיל, הערה 30), עמ' 103-129.

40 ונזכר כפריט 120 בספרו של א"מ הברמן (ערך והשלים יצחק יודלוב), **המדפיס זואן די גארה ורשימת ספרי בית דפוסו**, ירושלים 1982, עמ' 64.

41 על הדפוסים בפראג, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 24), עמ' 1-29.

42 זהו הפריט הראשון המוזכר שהודפס באמסטרדם שקלטה רבים מגולי ספרד ופורטוגל. על בתי הדפוס באמסטרדם, ראו באריכות אצל הכותבים פוקס (L. Fuks & R. G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherlands 1585-1815*, 2 Vol's, Leiden 1984-1987, כרך א, עמ' 94-199; כרך ב, עמ' 233-459).

23.	1669	פירוש רש"י על חמשה חומשי תורה ⁴³	דפוס דוד די קאשטרו תארטס, ⁴⁴ אמשטרדם תכ"ט	אין
24.	1675	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם ההפטרות... ועם פירוש רש"י...	דפוס בני יהודא ב"ק, ⁴⁵ פראג תל"ה	אין
25.	1677	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם ההפטרות... ועם פירוש רש"י	דפוס יוחנן קריסטוף בעקמאן, פרנקפורט דאדור, ⁴⁶ תל"ז	אין
26.	1680	חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות והפטרות ובאור רש"י ועליו מפרשי דבריו... ופי' 'שפתי חכמים' לר' שבתי משורר ⁴⁷	דפוס אורי (וייבש) ⁴⁸ בן אהרן הלוי, ⁴⁹ אמשטרדאם ת"ם	יש
27.	1682	חמשה חומשי תורה עם שלושה מיטיבי צעד... ופי' המאור הגדול רש"י... ⁵⁰	דפוס אורי וויבש בלא"א כהר"ר אהרן הלוי, אמשטרדם תמ"ג ⁵¹	יש

- 43 הספר נזכר אצל פוקס, הערה קודמת, כרך ב, עמ' 357-358.
- 44 מדפיס גדול שהדפיס המון. השני מבין שלושת המדפיסים החשובים של אמשטרדם במאה השבע עשרה (על האחרים ראו להלן בהערות 49, 57 ובאריכות בסעיף ה' בהמשך המאמר). עליו ועל עבודתו, ראו אצל פוקס (לעיל, הערה 40), כרך ב, עמ' 339-382, וכן אצל ח"ד פרידברג, **תולדות הדפוס העברי בערים האלה שבאירופה**, אנטוורפן 1937, עמ' 31-33.
- 45 על משפחת המדפיסים, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 24), עמ' 19-26.
- 46 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 24), עמ' 34-51.
- 47 הספר נזכר אצל פוקס (לעיל, הערה 42), כרך ב, עמ' 273; וכן אצל הלר M. J. Heller, *The Seventeenth Century Hebrew Book*, 2 Vol's, Leiden-Boston 2011, כרך ב, עמ' 1017, וראו בנושא עוד להלן בסעיף ה.
- 48 ראו להלן בפריט 28 שכן הוא נקרא לפעמים. שמו הלועזי היה פיליפס. לפעמים מופיע אף השם סגל בהמשך לשמו.
- 49 זהו השלישי מבין שלושת המדפיסים החשובים של אמשטרדם במאה השבע עשרה (ראו לעיל, הערה 41 ולהלן סעיף ה). הוא התחיל כפועל בדפוס עמנואל בנבנשתי ואח"כ ייסד לעצמו בית דפוס גדול שפעל באמסטרדם בין 1658-1689. כתבו עליו באריכות פוקס (לעיל, הערה 42), בכרך א: עמ' 105, 109, 149, 170 ואילן, ובמיוחד בעמ' 152; כרך ב: עמ' 233-286 ופרידברג (לעיל, הערה 44), עמ' 28-31. בהמשך, בסעיף ה, נעסוק בו רבות.
- 50 על הספר, ראו אצל פוקס (לעיל, הערה 42), כרך ב, עמ' 443.
- 51 העובדה שהוא היה המדפיס מופיעה בקולופון.

28.	1685	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות ופירוש רש"י... והוגה בעיון... על ידי דוד בלא"א הר"ר אהרן יהודה הלוי מק"ק פינסק דליטא ⁵²	דפוס אורי פייבש בהר"ר אהרן הלוי, אמשטרדאם תמ"ה ⁵³	אין
29.	1686	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם הפטרות... ועם פירש רש"י...	חמו"ל, פראג תמ"ו	אין
30.	1691	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם ההפטרות... ועם פיר' רש"י...	חמו"ל, פראג תנ"א	אין
31.	1693	חמשה חומשי תורה עם תרגום אנקלוס ובאור המאור הגדול רש"י ז"ל ועליו מפרשי דבריו... ובשבעה נרות יאירו ⁵⁴ ...	הדפיס שבתי משורר, דיהרנפורט ⁵⁵ [=סמוכה לברסלוי בשלזיה, היום גרמניה] תנ"ג	יש
32.	1695	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות והפטרות ופרש"י... והוגה על ידי ר' בער פערל העפטר...	דפוס נכדי משה כ"ץ, פראג תנ"ה	אין
33.	1696	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם הפטרות ⁵⁶ ועם תרגום אונקלוס... ועם פי' רש"י...	נדפס על ידי בני יהודא ב"ק, פראג תנ"ו	אין
34.	1703	חמשה חומשי תורה... ותרגום יונתן ב"ע ותרגום הירושלמי... רש"י והרשב"ם והראב"ע	חמו"ל, ברלין תס"ג-תס"ח	יש

52 על הספר, ראו אצל פוקס (לעיל, הערה 42), כרך ב, עמ' 279.

53 חמש שנים קודם בדפוס זה התווספה ההוספה, ועתה היא הושמטה. הדברים יובנו ע"פ המשך דברינו, ראו להלן בסעיף ה.

54 וכל אחד מן המפרשים כולל אונקלוס, רש"י ו'שפתי חכמים' עצמו, מופיעים בהמשך בתוך ציור מנורה. בכלל, מהדורה זו מרובת הקדמות היא: כללים בדברי רש"י, הסכמות הגאונים ל'שפתי חכמים', הקדמת ר' שבתי משורר בס (שהוא גם מדפיס המהדורה כולה) לפירושו 'שפתי חכמים'. ההקדמות מסתיימות בהתנצלות המגיה [יעקב בא"א כמוהר"ר נפתלי הירש (ר') יעקב איסרלס זצ"ל (ה' מוילנא)] הכתובה כשיר. גם בתוך המנורה הוסיף המדפיס, ר' שבתי משורר מפראג, הקדמה אישית.

55 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 44), עמ' 55-72.

56 כך הנוסח במקור.

על גלגוליה של הוספת מדפים לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים' [10]

35.	1705	תורה נביאים וכתובים עם פי רש"י ז"ל מוגהים ומנופים מכל ספרים וסופרים במצות כה"ר דוד בוניש טוריס נר"ו	דפוס עמנואל עטיאש, ⁵⁷ אמסטרדם תס"ה	אין
36.	1712	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס עם פירוש רש"י...	דפוס שלמה פרופס, ⁵⁸ אמסטרדם תע"ב	יש
37.	1713	חמשה חומשי תורה... תורת ה'... עם תרגומים ועם פרש"י... ⁵⁹	דפוס צבי הירש בן חיים, ווילהרמסדארף ⁶⁰ תע"ג	אין
38.	1717	פירוש רש"י על התורה	דפוס יונה בן יעקב אשכנזי, קושטא תע"ז	אין
39.	1719	ספר חמשה חומשי תורה עם תרגו' ופירוש רש"י	דפוס Nella Stamparia Bragadina, ויניציאה תע"ט	אין
40.	1724	חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות ⁶¹ ... אונקלוס... רש"י...	נדפס בדפוס מיכל גאטשלק, דיהרן פארט [=דיהרנפורט] תפ"ד	יש
41.	1725	ספר מגישי מנחה והוא תורה עם פירוש רש"י	דפוס משה פרנקפורט, אמסטרדם, תפ"ה-תפ"ט	אין
42.	1726	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י... והוגה בעיון, במרץ ובהשגחה פרטית...	דפוס שלמה פרופס, אמסטרדם תפ"ו	אין
43.	1728	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם הפטורת ועם תרגום אונקלוס כמנהג הקהילות ועם פי רש"י...	דפוס בני יהודא ב"ק, פראג תפ"ח	אין
44.	1728	חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות... המאור הגדול רש"י...	דפוס מיכל גאטשאלק, פרנקפורט דאדרה תפ"ח	יש
45.	1729	חמשה חומשי תורה עם שלשה תרגומים ופירוש רש"י...	דפוס נפתלי הירץ לוי, אמסטרדם תפ"ט	יש

57 הדפוס שהוקם ע"י אביו, יוסף, הינו הראשון מבין שלושת הדפוסים החשובים באמסטרדם. על דפוס זה ראו אצל פוקס (לעיל, הערה 42), כך ב, עמ' 286-339.

58 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 44), עמ' 36-40.

59 למהדורה מצורפת הקדמה הן של המדפיס, הן של המגיה המכונה 'אחיו הקטן ממנו', והוא אכן אחיו.

60 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 33), עמ' 78-81.

61 מדובר במהדורה מעניינת ויוצאת דופן: חמש המגילות נדפסו בדפוס אחר (של ישכר בער כץ) אך הספר נכרך יחד!

46.	1729	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות והפטרות עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י	דפוס י"ב כ"ץ, דירנפורט תפ"ט	יש
47.	1732	פירוש רש"י על חמשה חומשי תורה	דפוס יונה בן יעקב אשכנזי, קושטאנדינא תצ"ב	אין
48.	1733	ספר חמשה חומשי תורה עם תרגום ופירוש"י...	דפוס Bragadin, ונציה תצ"ג	יש
49.	1734	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס עם פירוש רש"י	דפוס ש' פרופס, אמשטרדם תצ"ד ⁶²	יש
50.	1735	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ועם פירוש רש"י... נתוסף עליו ספר "דבק טוב" והוא פי' על דברי רש"י כמהו"ר שמעון אושנבורג ⁶³ [גם] הגהות מהמגיה... כה"ר מנחם מן בן שלמה הלוי [אמלאנדר] והוגה על פי תיקון סופרים	דפוס ה' לוי רופא, אמשטרדם תצ"ה	אין

62 לפנינו תופעה מרתקת ומתמיהה כאחת: במהדורת 1712 הדפיס פרופס את ההערה; ב-1726 השמיט אותה; וב-1734 שוב הדפיס אותה! אפשר שיש לחלות זאת בחוסר שימת לב או בחוסר שליטה על כל המתרחש בבית הדפוס ובהחלטה של מדפיס פלוני או מגיה אלמוני. על ייחודה של מהדורת 1734 ראו להלן הערה 90. סוגיה זו של הקושי בשימור נוסח של כתב יד או ספר לקראת הדפסה מחודשת וטרם עידן המחשב, הביאה הרבה מחכמי ישראל בעבר לאסור על הגהת ספרים שכבר הוגהו קודם. על כך, ראו אצל י"ש שפיגל, **עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים**, רמת-גן תשנ"ו, תשס"ה², עמ' 249–292. סוגיה זו תידון גם להלן בסעיף ה.

63 מהדורה זו כוללת בתוכה את הערות 'דבק טוב' (לר' שמעון אושנבורג הלוי, וינציאה שמ"ח). ב'דבק טוב' קיים ציטוט מר' נתן בן שמשון שפירא שכתב את השאלה והתשובה בביאוריו על רש"י לפס' זה, בתחילת המאה השבע עשרה **[ביאורים על רש"י, מה שחבר מוה"ר נתן מק"ק הראדנה... על חמשה חומשי תורה... ונתוסף עמו פי' המלות הזרו'... שחבר מוה"ר מיכל מארפטשיק ז"ל בעל תורה, וינציאה שנ"ג]**. זה נוסח הר' נתן שפירא: "וא"ת: כיון שהוא קודם, למה כתיב אחריו וי"ל: כדי ללמוד ממנו שמדה של הקב"ה בורא רפואה קודם שישלח המכה". וזה נוסח ה'דבק טוב': "וקשה: א"כ לכתוב כסדר? וי"ל: להורות שהקב"ה ברא רפואה קודם למכה". נוסח דומה למדי נמצא גם בספר **מנחת יהודה** (לר' יהודה ב"ר עובדיה איילנבורג שנכתב כביאור על הרא"ם. נדפס לראשונה בלובלין שס"ט, צילם והוסיף לו הקדמה י"ש שפיגל, תל-אביב תשמ"ט): "היה לו לסדר ולכתוב מלאכת המשכן אחריו כיון שמעשה העגל היה קודם? וי"ל: כדי ללמוד ממנו שמדתו של הקב"ה שהוא בורא רפואה קודם שישלח המכה".

על גלגוליה של הוספת מדפים לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים' [12]

51.	1741	חמשה חומשי תורה עם שלשה מטיבי צעד... רש"י...	דפוס משולם זלמן, זולצבאך ⁶⁴ תק"א	יש
52.	1743	עמוד די רש"י: איגו פארה לוש תלמידים ⁶⁵	דפוס האחים ראובן ונסים בני יונה אשכנזי, קושטא תק"ג	אין
53.	1746	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס, עם פירוש רש"י	חמו"ל, אמשטרדם תק"ו	יש
54.	1746	חמשה חומשי תורה... מקושטים... בעשרה לבושי אורה... תרגום אונקלוס ותרגום יונתן ב"ע ותרגום הירושלמי... רש"י	הדפיס פרופיסור גרילא, פ"פ דאדרה [=פרנקפורט דאודר] תק"ו	יש
55.	1754	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס עם פירוש רש"י...	דפוס בני המנוח שלמה פרופס, אמשטרדם תקי"ד-תקט"ז	יש
56.	1755	ספר חמשה חומשי תורה תיקון סופרים עם פירוש רש"י...	דפוס הירץ לוי רופא וחתנו אשמן, אמשטרדם תקט"ו	אין
57.	1757	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם פירוש רש"י עם כמה תוספות פרש"י ישן...	דפוס הירץ לוי רופא וחתנו קאשמן, אמשטרדם תקי"ז ⁶⁶	יש
58.	1759	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י	דפוס הירץ לוי רופא וחתנו קאשמן, אמשטרדם תקי"ט	יש
59.	1760	חמשה חומשי תורה עם תרגום ופירוש רש"י...	דפוס ואנדראמיני, ויניציאה תק"ך	יש
60.	1764	חמשה חומשי תורה עם תרגום ופירוש רש"י...	חמו"ל, פרנקפורט דאודר תקכ"ד	יש
61.	1764	חמשה חומשי תורה עם תקון סופרים על פי הגהת ⁶⁷ חומש ברוך רחא... ושלשה תרגומים, פירוש רש"י...	דפוס יוסף ואברהם בני שלמה פרופס, אמשטרדם תקכ"ד	יש

64 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 33), עמ' 69-78. על המדפיס, ראו שם עמ' 73-76.

65 רק השער הוא בלאדינו אבל הספר עצמו מכיל רק לקט פירוש רש"י בעברית.

66 כמו אצל המדפיס פרופס (לעיל, פריט 49 והערה 62), בתוך שנתיים חל שינוי וההוספה מוספת להדפסה.

67 זו הפעם הראשונה ברשימה זו שבה מדובר בספר הכולל בכותרתו הגהה ובכל זאת ההוספה לא הושמטה.

62.	1765	חמשה חומשי תורה עם חמש מגלות והפטרות... כמנהג כל קהלות... אונקלוס... רש"י...	דפוס יוסף פעטשוויא ובנו מענדל בער, פיורדה ⁶⁸ [=בוואריה, היום גרמניה] תקכ"ה	יש
63.	1766	דת כלולה... מחמשה חומשי תורה... על פי המסורה... עם שלשה תרגומים, פירש"י ושפתי חכמים...	דפוס משה מאיי, מיץ ⁶⁹ תקכ"ו	יש
64.	1767	חומש תקון סופרים... ופירוש רש"י...	דפוס יוסף ואברהם בני שלמה פרופס, אמשטרדם תקכ"ז	יש
65.	1768	ספר חמשה חומשי תורה... עם פירוש רש"י ופירוש הרב דון יצחק אברבנאל...	חמו"ל, אמסטרדם תקכ"ח	אין
66.	1770	חמשה חומשי תורה תיקון סופרים... עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י	חמו"ל, ברלין ⁷⁰ תק"ל	יש
67.	1776	חמשה חומשי תורה עם תרגום ופירושי [רש"י]...	דפוס Bragadin, ויניציאה תקל"ו	יש
68.	1780	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות ופירוש רש"י...	חמו"ל, פראג תק"ם	אין
69.	1782	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס עם פירוש רש"י...	דפוס מיכל מייא, דיהרנפורט תקמ"ב	יש
70.	1782	תורה אור... עם תרגום ופירוש רש"י...	חמו"ל, ליורנו ⁷¹ תקמ"ב	אין
71.	1784	חמישה חומשי תורה עם ג' תרגומים, חומש שמות.	חמו"ל, פ"פ [=פרנקפורט דאודר] תקמ"ד	יש
72.	1784	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס... פי"רש"י...	דפוס צבי הירש מרגליות ושמואל סג"ל, שקלאוו ⁷² תקמ"ד	יש

68 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 33), עמ' 81-87.

69 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 44), עמ' 86-90.

70 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 33), עמ' 87-97.

71 על הדפוס, ראו אצל י' רופא, 'תולדות בתי הדפוס העבריים בליורנו': ח"א: **תגים** ב (תשל"א), עמ' 123-134;

ח"ב: **תגים** ג-ד (תשל"ב), עמ' 132-140; פרידברג (לעיל, הערה 24), עמ' 86-87.

72 על הדפוס זה, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 39), עמ' 88-93.

73.	1786	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס עם פירוש... רש"י	דפוס יוחנן לוי רופא וגיסו ברוך ואחיו הירץ, אמשטרדם תקמ"ו-תקמ"ז	יש
74.	1787	ספר חמשה חומשי תורה: תקון סופרים... עם תרגום אונקלוס ועם פירוש רש"י...	חמו"ל, המבורג ⁷³ תקמ"ז	אין
75.	1787	חמשה חומשי תורה, תרגום אונקלוס, פירוש רש"י...	מדפיס אליעזר שלמה מאיטליה, מנטובה ⁷⁴ תקמ"ז	יש
76.	1796	חמישה חומשי תורה עם תיקון סופרים ושלושה תרגומים, חומש שמות...	חמו"ל, וויץ ⁷⁵ תקנ"ד	יש
77.	1811	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות עם פירוש רש"י ז"ל כפי אשר נדפס בשנת תק"מ	חמו"ל, פראג תקס"א (מבוסס על מהדורת 1780)	אין
78.	1811	דרך סלולה, הוא חיבור כולל חמשה חומשי תורה עם פירוש רש"י...	דפוס איצק צערנדארף, פיורדא [=גרמניה] תקס"א	יש
79.	1823	חמשה חומשי תורה... בפירוש... רש"י...	דפוס אהרן חיים מדפיס, לבוב ⁷⁶ (Lemberg) תקפ"ג-תקפ"ד	יש
80.	1824	חמשה חומשי תורה... ועם פירוש רש"י...	דפוס ש"א שפירא, סלאוויטא [=אז פולין היום] אוקראינה ⁷⁷ תקפ"ד-תקפ"ה	יש
81.	1825	חמשה חומשי תורה... פירוש רש"י...	[דפוס] אברהם קלאהר פייץ ⁷⁸ ודוד בן יצחק מרדכי, אוסטריה [א] [=אז פולין, היום אוקראינה] תקפ"ה	יש

73 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 33), עמ' 51-54.

74 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 24), עמ' 10-16.

75 על הדפוס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 44), עמ' 94-104.

76 על הדפוס והמדפיס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 39), עמ' 83.

77 על הדפוס והמדפיס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 39), עמ' 104-109, בעיקר מעמ' 108.

78 על הדפוס והמדפיס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 39), עמ' 115-118, בעיקר האחרון.

82.	1827	ספר תורת אמת: הוא חמשה חמשי תורה תקון סופרים עם פי רש"י... מאת המסדר והמגיה גבריאל ב"ה אייזק פאלק	דפוס & Co _ Van Embden אמסטרדם תקפ"ז	אין
83.	1832	חומש מקור חיים: ספר שמות עם תרגום אונקלוס, פי רש"י, תרגום אשכנזי וביאור רמבמ"ן...	מהד' ד"ר היינמן, בערלין תקצ"ב	אין
84.	1838	רש"י על התורה, איבערזעטצט... טעקסטע אונד הפטרות, ספר שמות...	[דפוס] M. I. Landau, פראג תקצ"ח	יש
85.	1841	ספר מכתב א־לקים: תורה... ותרגום אונקלוס... המאור הגדול רש"י...	דפוס שלמה בילפורטי, ⁷⁹ ליוורנו, תר"א	אין
86.	1846–1861	ספר נתיבות השלום והוא חבור כולל חמשת חומשי תורה עם תרגום אשכנזי ובאור מאת החכם המפורסם מוהר"ר משה מדעסויא	[דפוס] Franz Elden von Schmid und I[zidor] Busch, וינה 1846 ⁸⁰ ; צולם בדפוס יוסף ראובן ב"ר מנחם מן ראם, ווילנא, [תר"ח]–תרי"ב; צולם גם בדפוס S. Freund פראג 1860–1862; צולם גם בדפוס Adalbert della Torre, וינה 1861	יש
87.	1849	ספר תורה אור: והוא חומש ותרגום ופירש"י ז"ל...	דפוס משה וישראל פלאג'י ושלמה בילפורטי, ליוורנו תר"ט	אין
88.	1851	ספר שמות מן חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות ופירוש רש"י...	דפוס חי' טאב' מדפיס ופ"מ באלאבן, לעמברג תרי"א	יש
89.	1855	שפת אמת: חומש עם מגילות והפטרות	דפוס אליהו בן אמוזג, ליוורנו תרט"ו	אין

79 על הדפוס, ראו אצל רופא (לעיל, הערה 71), ח"ב, עמ' 135.

80 על הדפוס בווינה במאה התשע עשרה, ראו את ספרו של וכשטיין (B. Wachstein, *Die Hebraische Publistik in Wien*, Wein 1930), וראו שם בעמ' LXIX–LXXII על איזידור בוש.

על גלגוליה של הוספת מדפים לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים' [16]

90.	1856	Pentateuch, das sind die funf Bucher Mose's: nach dem masoretischen Text Uebersetzung und Scholien von Johlsohn	[דפוס] B. L. Monasch Krotoschin [=אז פולין], היום גרמניה ⁸¹ 1856	יש
91.	1859	ספר שמות עם שלושה תרגומים ופירוש רש"י... [=הדפוס הראשון של המהדורות המוכרות]	[דפוס] C. L. C. Zamarski Dittmarsch, ווין תרי"ט	יש
92.	1863	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס... פירוש רש"י...	דפוס א"י מענקיש וש' שפרעכר, לעמברג [=לבוב] תרכ"ג-תרכ"ד	יש
93.	1864	חמשה חומשי תורה מתורגם אשכנזית מחדש, ונתוסף בו... פירוש רש"י...	[דפוס] מ"ע זאהן, פעסט [=בודפשט], תרכ"ד-תרכ"ז	אין
94.	1867	אברהם ברלינער, רש"י על התורה (מהדורת קמא)	ברלין תרכ"ז	אין
95.	1874	מקראות גדולות עם ל"ב פירושים. [=הסדרה המוכרת]	דפוס י' גאלדמאן, ווארשא ⁸² תרל"ד	יש
96.	1875	חומש... עם תרגום אונקלוס וספרא והתורה והמצוה, מאת... מו"ה מאיר ליבוש מלבי"ם	דפוס ח' קעלטער, ⁸³ ווארשא תרל"ה	יש
97.	1902	חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות, תורה תמימה מתורה שבכתב עם תורה שבעל פה...	דפוס האלמנה והאחים ראם, ווילנא תרס"ב	יש
98.	1905	אברהם ברלינער, רש"י על התורה (מהדורת תניינא)	פרנקפורט תרס"ה, דפוס צילום ירושלים תשכ"ב, תש"ל ³	אין
99.	1912	סדר חמשה חומשי תורה ועליהם יאירו אורים גדולים...	דפוס האלמנה והאחים ראם, ווילנא ⁸⁴ תרמ"ו, תרע"ב ²	יש

81 על הדפוס והמדפיס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 39), עמ' 160-162.

82 על הדפוס והמדפיס, ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 39), עמ' 109-115, בעיקר 114.

83 ראו הערה קודמת.

84 על הדפוס והמדפיסה (המפורסמת, מדפיסת ש"ס ווילנא), ראו אצל פרידברג (לעיל, הערה 39),

עמ' 124-132, בעיקר עמ' 129.

100.	1928	תורה מחוקקי יהודה ⁸⁵	דפוס מ"ץ, ווילנא תרפ"ח	יש
101.	1937	מנחם מ' כשר, תורה שלמה, שמות כרך ב	ירושלים תרפ"ז, תשכ"ד ² [מסתמך על המהדורה השנייה של 'זכור לאברהם' (ברלינר), כך כתוב בפתח].	אין
102.	1950	חומש ק"כ פירושים	[דפוס] היברו פאבלישינג קאמפאני, ניו-יורק תש"י.	יש
103.	1957	חמשה חומשי תורה לבית הספר. [=מהדורה לתלמידים ולבתי הכנסת - מצולמת רבות]	הוצאת 'אשכול' ירושלים	יש
104.	1958	מקראות גדולות: תורה, חמש מגילות מהדורה ישראלית, בראשית שמות	הוצאת פרדס, תל-אביב 1958 [=צילום של 1874]	יש
105.	1959	מקראות גדולות תורה, בראשית-שמות. [=מהדורה זו מצולמת ללא הפסקה והיא הנפוצה ביותר]	הוצאת 'שוקן', ירושלים ותל-אביב תשי"ט [=דפוס צילום של דפוס ראשון, ווין תרי"ט]	יש
106.	1961	מקראות גדולות, תורה עם ל"ב פירושים	הוצאת 'עם-עולם', ירושלים תשכ"א [=צילום של 1874]	יש
107.	1963	מקראות גדולות תורה וחמש מגילות	דפוס אורצל, רמת-גן תשכ"ג [=צילום של 1874]	יש
108.	1970	חמשה חומשי תורה רב פנינים... [=מהדורה נפוצה מאוד]	דפוס לוי-אפשטיין, ירושלים תש"ל	יש

85 יוזם המהדורה, שמטרתה היא ביאור לראב"ע, י"ל קרינסקי, קדם לי בסוגיה המדוברת וכתב בהערותיו (שם הערה כה) המכונות "מקו"ב רש"י" [=מקורות וביאורי רש"י] את הדברים הבאים: "וכן פי' הרד"א [=אברבנאל] וכתב: 'לדעתי כי הפרשיות הם נכתבות כלן בסדר וכפי הנחתן היו הדברים' ". וכן כתב שד"ל: "דברי רש"י כאן תמוהין וההגהה הכתובה כאן בדפוסים אחרונים נכונה ודלא כדברי הרא"ם, ועיין פירושי בירמיה ז', כב". ובידריהו כתב שד"ל **[פירושי שד"ל על נביאים וכתובים]**, לעמברג 1876, נדפס מחדש ירושלים תשכ"ט] כך: "ע" רש"י שמות ל"ג, י"א ויש שם טעות סופר, כי כתוב שם 'ומסר לו לוחות אחרונות וירד והתחיל לצוותו על מלאכת המשכן ועשאוהו' וכו'. ומילת 'לצוותו' משובשת בלא ספק וצ"ל 'לצוות' או 'לצוותם' [=כלומר, הציווי למשה קדם ולאחר יום כיפורים בא הציווי לעם]. אח"כ חפשתי ומצאתי ביד ידידי המשכיל והנבון הר"י אלמנצי, רש"י דפוס ישן נושן בלי מקום וזמן, ושם כתוב והתחיל לצוותו בנו"ן". אומנם, אין דיונו של שד"ל מקדם את דיונו בתוספת המדפיסים, אך נוגע הוא כמובן לשאלה העקרונית מה היה סדר הדברים.

על גלגוליה של הוספת מדפים לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים' [18]

109.	1970	חיים דוב שעוועל (מהדיר), רש"י על התורה	ירושלים/ ניר-יורק תש"ל, תשמ"ג ⁸⁶ .	אין
110.	1974	מרדכי ברויאר (מתרגם), רש"ר הירש: חמשה חומשי תורה	ירושלים תשל"ד	אין
111.	1978	שמואל פ' גלברד, לפשוטו של רש"י, באור לפירוש רש"י על התורה, שמות	דפוס ראם, תל-אביב תשמ"ח, תש"ן ²	אין
112.	1982	ישעיה דייטש, מלכה של תורה על פי רש"י, שמות ח"ב	ירושלים תשמ"ח. [=מתבסס על ברלינר, מהדורה קמא]	אין
113.	1990	אהרן סאמעט (עורך), מקראות גדולות המאור ⁸⁷	ירושלים תש"ן	אין
114.	1991	חמישה חומשי תורה המפואר מאירת עיניים	הוצאת 'התנ"ך המפואר', ירושלים 1991	יש
115.	1991	עמוס חכם (עורך), סדרת 'דעת מקרא', שמות ח"ב	הוצאת 'מוסד הרב קוק', ירושלים 1991	אין
116.	1992	שלום דובער שטיינברג, חמישה חומשי תורה מבוארים, רש"י המפורש	הוצאת 'מכון תורת-חיים', ירושלים תשנ"ב	יש
117.	1992	חומש המאורות הגדולים: רש"י וי"א מפרשיו	על"ב [=שם העורך בראשי תיבות], הוצאת 'מפעל תורה מפורשת', ירושלים תשנ"ב	אין
118.	1999	חמשה חומשי תורה המנקד	הוצאת 'באר שמואל' בני-ברק	יש
119.	2003	בצלאל מעיני ואחרים (עורכים), רש"י השלם, שמות ח"ג	ירושלים תשס"ג	אין
120.	2004	מנחם כהן (מהדיר), בראשית (מקראות גדולות הכתר), שמות ח"ב	רמת-גן תשס"ד	אין

86 ובעקבות זאת זה גם הנוסח במהדורה הנפוצה מבית מוסד הרב קוק 'תורת חיים': [מ"ל קצנלנבוגן (עורך), **חמשה חומשי תורה (תורת-חיים)**, ירושלים תשמ"ז-תשנ"ג; מהדורה מפוארת תשס"ד], שלא הוזכרה ברשימה כי התבססה על ההדרת.

87 הנוסח לבראשית ושמות מתבסס על עבודתו של דייטש (פריט 112). כך נאמר במבוא למהדורה, בראשית, עמ' י.

121.	2005	חמשה חומשי תורה עטרת רש"י	הוצאת 'פה־נוף' ירושלים תשס"ה	אין
122.	2006	יעקב לייב לוי, חומש באר יעקב - באור על פירוש רש"י	הוצאת 'פלדהיים', ירושלים תשס"ו	אין
123.	2008	נפתלי אנשין ודוד אנשין ואחרים (עורכים), חמשה חומשי תורה: רש"י כפשוטו, עם ביאור משולב על רש"י הק' בלשון קלה	דפוס לשם, ירושלים תשס"ח	יש
124.	2010	משה טולידאנו, חומש מלאכת הקודש: ביאורים על פירוש רש"י, [הוצאה מחודשת על בסיס מהדורת ליוורנו תקס"ג] ⁸⁸	הוצאת 'מכון אור־הטוב', ירושלים תש"ע	יש
125.	2010	חמשה חומשי תורה המנקד	הוצאת 'אור דוד', בני־ברק/ ירושלים 2010 ⁸⁹	אין
126.	2015	התנ"ך המבואר על ידי הרב עדין אבן־ישראל שטיינזלץ	הוצאת קורן, ירושלים 2015	אין

נתונים על פי מקום ההוצאה

1. בדיקה מדוקדקת מוכיחה שהפעם הראשונה שבה נמצאת התוספת היא במהדורה מרובת המפרשים שהדפיס הלוי ב־1680 (פריט 26). חשוב לציין שחמש שנים אח"כ באותו דפוס לא מודפסת ההערה (28). הפעם השנייה שבה מופיעה התוספת היא בחומש עם רש"י שהודפס גם הוא באותו בית דפוס ב־1682 (27).
2. דפוסי אמסטרדם ממשיכים לגלות אי־עקביות. בדפוס של פרופס ב־1712 (36) מוזכרת ההערה; ב־1726 (42) הוא משמיטה אך ב־1734 (49) הוא מחזירה.⁹⁰ בניו של המדפיס ממשיכים להוסיפה (55, 61, 64). בכל זאת ב־1755 (56) וב־1768 (65) עדיין יש דפוסים

⁸⁸ ניתן לומר כי הנוסח המופיע במהדורה זו מסלף במידה מסוימת את דברי הרב משה טולידאנו שלו מוקדשת המהדורה. שהרי כפי שהוצג בטבלה, בליוורנו לא התווספה התוספת לתוך פירוש רש"י. הרב משה טולידאנו כתב את ביאוריו לפירוש רש"י באמצע המאה השמונה עשרה על בסיס נוסח רש"י טהור ללא התוספת, והם הודפסו בליוורנו לאחר מותו ע"י חתנו, רבי מאיר טולידאנו. אולם המוציאים לאור את ביאוריו, היושבים במכון 'אור־הטוב' בירושלים בתש"ע, מצמידים את דבריו לנוסח רש"י הכולל את ההערה.

⁸⁹ פריט מעניין! מדובר בצילום של ההדפסה של מכון 'באר שמואל' מ־1999 (פריט 118), אלא שכאן עשו הגהה מחודשת על פירוש רש"י והשמיטו את ההערה.

⁹⁰ חשוב לציין שמהדורת 1734 שונה בתכלית מן המהדורות שקדמו לה ושהיו אחריה בבית דפוס זה. ראשית, מדובר בספר גדול ומאיר עיניים, האחרות היו ממש ספרי כיס. שנית, מוצגה שהמהדורה עברה ההדרה.

באמסטרדם שהשמיטו את ההערה. לעומת זאת ב-1786 (73) ההערה קיימת וב-1827 (82) היא חסרה שוב. נדון בתעלומה זו להלן.

3. בקיסרות הרומית הקדושה (שהפכה אח"כ לגרמניה דהיום)⁹¹ אירע התהליך הבא:

1. בדיהרנפורט מופיעה ההוספה כבר ב-1693 (31) ושוב ב-1724 (40), ומאז בכל ההדפסות בעיר זו.

2. בברלין מופיעה ההערה החל מ-1703 (34) וכן"ל ב-1770 (66). אולם החל מ-1787 היא מושמטת (83, 94).

3. בפרנקפורט-דאדורה מופיעה ההערה החל מ-1728 (44).

4. בזולצבאך מופיעה ההערה החל מ-1741 (51).

5. בפירודה מופיעה ההערה ב-1765 (62), כנ"ל ב-1811 (78).

6. במיץ מופיעה ההערה ב-1766 (63).

7. בשתי ערים ההערה לא נמצאת. בוילהמסדורף כבר בתחילת המאה (1713 - פריט 37) ובהמבורג בסוף המאה (1787 - פריט 74).

4. באיטליה קורה הדבר הבא:

1. בונציה מודפסת ההוספה לראשונה בשנת 1733 (48), כנ"ל ב-1760 (59).

2. בליוורנו 1782 (70) ההוספה לא נמצאת, כנ"ל ב-1841 (85) ובעצם אף פעם לא.

3. במנטובה 1787 (75) ההוספה נמצאת.

5. במזרח אירופה (פולין, ליטא) ההערה מופיעה תמיד.

1. בשקלאוו מופיעה ההערה לראשונה ב-1784 (72).

2. בלמברג מופיעה ההערה לראשונה ב-1823 (79), כנ"ל ב-1851 (88) ועוד הלאה.

3. גם בסלויטה 1824 (80) ההערה מופיעה.

4. גם באוסטראה 1825 (81) ההערה מופיעה.

5. גם בקרוטשין 1856 (90) ההערה מופיעה.

6. גם בוורשה 1874 (95) ההערה מופיעה.

7. גם בוילנא, מופיעה ההערה ב-1848 (86) וכן בדפוס ראם מופיעה ההערה ב-1902

(97) וב-1912 (99). אפילו חומש 'מחוקקי יהודה' שהודפס שם ב-1928 (100)

כדי לבאר את ראב"ע, עדיין מציג בתוך דברי רש"י את ההערה.

91 כידוע מרכז אירופה היה מחולק בין מדינות וממלכות שונות במאות השבע עשרה-התשע עשרה. ראו מפה באתר 'ויקיפדיה' בערך 'העשור הראשון של המאה ה-18'. אנו נרשה לעצמנו להשתמש במאמר במילה גרמניה.

6. בווינה 1796 (76) מופיעה ההערה, כנ"ל ב-1846 (86) ועוד הלאה.
7. בפראג (אוסטרו-הונגריה) לא מופיעה ההערה בתחילה, לא ב-1695-1696 (32-33), לא שמונים שנה אח"כ (68) ואף לא ב-1811 (77). אולם החל מ-1838 (84) היא מופיעה, כנ"ל ב-1860 (86).
8. בקושטא (הקיסרות העות'מאנית) לא מופיעה ההערה לא ב-1717 (38), לא ב-1732 (47), ולא ב-1743 (52).

ניתוח הנתונים

1. מעקב מדוקדק אחרי מופיעה של הפסקה והיעדרותה מגלה שאכן מדובר בפסקה חריגה וכי רבים מהמדפיסים עמדו על חריגותה. ההוספה נמצאת בחלק מן הדפוסים ונעדרת מאחרים באופן מובהק; בה בעת, היא עשויה להופיע במהדורה אחת של בית דפוס פלוני ולהיעדר ממהדורה אחרת של אותו בית דפוס. כלל החריגות הללו מעידות כי לפנינו הערה מאוחרת שהוסיף כנראה מדפיס או מגיה, ורק מי שהעתיק ממהדורתו השתמש בה.
2. ברוב המהדורות שמוצהר בכותרתן שעברו הגהה,⁹² ההוספה מושמטת או שלא נכללה מלכתחילה במהדורה (כמו בפריט 22 שקדם ליצירת התוספת). כאלו למשל הם 22, 28, 32, 35, 42, 50, 82. הדבר בולט במיוחד בהדפסות באמסטרדם ב-1685 (28) אצל הלוי וב-1705 (35) אצל עטיאש, שהרי שם התחילה ההערה. בתמצית: כשהופיע מגיה מן החוץ, נופה רש"י מכל תוספת כפי שהוצהר בדף הפותח של המהדורה.
3. בגרמניה הופיעה ההערה כמעט בכל הדפוסים עד סוף המאה השמונה עשרה, אך אז החלו המדפיסים להשמיטה. ההשמטה קשורה כנראה בתחילת התפתחות מדעי היהדות בגרמניה. ואכן, אנשי מחקר ועורכי מהדורות מדעיות שמו לב שזו תוספת ולא הכניסו אותה למהדורותיהם: כך נהגו ד"ר היינמן ב-1832 (83) וברלינר ב-1867 (94, 98).
4. גם מחוץ לגרמניה, בארה"ב ובישראל במאה העשרים, נזהרו מגיה המהדורות המדעיות מן ההוספה. כך נהגו כשר ב-1937 (101); שעוועל ב-1970 (109); ברויאר ב-1974 (110); גלברד ב-1978 (111); עורכי 'רש"י השלם' ב-2003 (119); ומ' כהן, עורך מהדורת הכתר ב-2004 (120).
5. בריכוזים היהודיים במזרח אירופה, שבהם לא התפתח העולם האקדמי, מופיעה ההערה גם בדפוסים המאה העשרים.

92 על תפקידי המגיהים, שני סוגיהם, והאזורים בהם הדבר היה מקובל יותר, ראו אצל שפיגל (לעיל, הערה 62), עמ' 218-248. על איסור השהיית ספרים שאינם מוגהים, ראו שם עמ' 249-292. דיון עדכני בסוגיית תפקידם של מגיהים ומדפיסים ראו לדוגמה אצל י"צ מאיר, **דפוס ראשון: מהדורת התלמוד הירושלמי ונצייה רפ"ג 1523 וראשית הדפוס העברי**, ירושלים 2022.

על גלגוליה של הוספת מדפים לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים' [22]

6. רוב דפוסי המקראות הגדולות מן המאה העשרים (95, 99, 102, 104, 105, 106, 107, 108) וכל המהדורות המיועדות לתלמידים (103, 105, 114, 121) אינן משמיטות את ההוספה.

7. בין המהדורות הייחודיות (מפורשות, מורחבות) היוצאות כחלק מפרויקטים ישיבתיים ניתן למצוא כאלה שהשמיטו את ההוספה: דייטש ב-1982 (112); סמט ב-1990 (113); עטרת רש"י ב-2005 (119) ולוי ב-2006 (120), אך גם כאלה שלא השמיטו (114, 123).

ג. מקור ההוספה וגלגוליה

הרמז הראשון לנוסח ההערה נמצא בשאלה שהבליע ר' אליהו מזרחי, הרא"ם (קושטא, 1450-1526) בביאורו לפירוש רש"י:

שאי אפשר לומר שצווי ה' למשה על מלאכת המשכן היה קודם מעשה העגל, וצווי משה לישראל על המשכן היה אחר שנתרצה על מעשה העגל, שאם כן איך ידע משה אם נתרצה הקדוש ברוך הוא לישראל על דבר המשכן עד שצוה אותם על נדבת המשכן, שמא לא נתרצה רק על נתינת הלוחות לישראל?

שאלה זו הוצגה בצורה בהירה יותר בידי מהר"ל (פוזנא-פראג 1520-1609) בפירושו 'גור אריה' (שגם השיב עליה מה שהשיב):

קשה, דמה ראייה מביא מזה שאין מוקדם ומאוחר בתורה, שהרי עדיין יש לומר דהיה ציווי מלאכת המשכן קודם מעשה עגל, אלא שמשה אמר לישראל הציווי על מלאכת המשכן אחר יום הכפורים כאשר נתרצה להם על מעשה העגל?

השאלה מופיעה גם בספר 'חנוכת התורה' (שראה אור רק בשלהי המאה התשע עשרה) לר' אברהם יהושע העשיל מקראקא (1595-1663),⁹³ שהשיב אף הוא מה שהשיב:⁹⁴

ומקשים העולם: דילמא הכל היה כסדר, דהציווי של הקדוש ברוך הוא למשה על המשכן היה בארבעים ימים הראשונים וכו' ומשה לא הגיד לישראל הציווי של מלאכת המשכן אלא עד מחרת יום הכיפורים וכו'?

93 על דמותו של ר' העשיל, מן מהמנהיגים הרוחניים של יהדות פולין במאה השבע עשרה, ראו: י' ענבל, "פולין לאור הנר: זרקור לדמותו של הרבי ר' העשיל ולדמותו של ישיבות פולין בשנות הש' ואילך", **ישורון** מ (תשע"ט), עמ' תתקפד-תתרט; **ישורון** מא (אלול תשע"ט), עמ' תתצז-תתקטו.

94 הספר 'חנוכת התורה' הוא אוסף פירושים לתורה מאת ר' העשיל שראה את אור הדפוס מאות שנים לאחר פטירת מחברו, בפיעטרקוב תר"ס (1899) ויצא לאחריה במהדורה הכוללת מבואות ומקורות מפורטים תחת השם **חנוכת התורה החדש - אוצר הרבי ר' העשיל מקראקא**, ע"י ש' שלסר, ירושלים תשמ"ט. וראו שם, עמ' קו. במהדורה זו צוין בסיום הפסקה כי מקורה בחיבור 'הר סיני', שאיננו יודעים מהו.

כפי שראינו, בשנת 1680 בדפוס הלוי באמסטרדם (פריט 26), נמצאת לראשונה שאלה זו, ובנוסח מורחב, והפעם כפסקה בתוך פירוש רש"י. זהו הנוסח המופיע שם (וכנ"ל עד היום):⁹⁵

צ"ע טובא: דילמא הכל כסדר, וצווי הקדוש ברוך הוא למשה היה בארבעים ימים הראשונים טרם עשותם העגל, וקודם רדתו מההר עשו את העגל. ומשה לא הגיד לישראל צווי המשכן עד למחרת יום הכפורים שהיו ישראל מרוצים להקדוש ברוך הוא. וכן הוא בהדיא בזוהר ויקהל:⁹⁶ אשר על כן בצווי הקב"ה כתיב 'מאת כל איש' דהיינו 'וגם ערב רב' כמו שדרשו רבותינו ז"ל: 'איש איש' – מלמד וכו'. ומשה בצווי אמר לישראל 'קחו מאתכם' – דייקא ולא מערב רב לפי שהם גרמו בניזקי⁹⁷ וק"ל [=וקל להבין].

התבוננות בנוסח הפסקה מגלה קרבה יתרה – מילולית ורעיונית – לפסקה הקצרה המופיעה ב'חנוכת התורה' לצד שינויים אחדים, הרחבות והוספת דברי הזוהר. יתר על כן, הקיצורים 'וכו' המופיעים בקטע מתוך 'חנוכת התורה' מעידים כי המחבר קיצר את הלשון של המקור שעמד לפניו – וככל הנראה נוסח התוספת שהתקבלה בדפוסים מבוסס על המקור שממנו נטל בעל 'חנוכת התורה'.

נסכם את העולה מדיוננו עד כה. שיטת רש"י היא שמעשה העגל קדם לצווי המשכן ו'אין מוקדם ומאוחר בתורה'. לצד זאת בחלק מהדפוסים של פירוש רש"י, מ-1680 ואילך, באזורים גאוגרפיים מסוימים, החלה להתווסף לצד פירושו הערה חולקת שלפיה הציווי על המשכן קדם למעשה העגל ו'הכל כסדר'. הערה זו משקפת דיון של פרשני רש"י במאות החמש עשרה והשש עשרה ומבוססת מילולית על הניסוח שהובא בספר 'חנוכת התורה' או על המקור שממנו העתיק.⁹⁸

95 נוסח הדפוסים המוכר היום לא שונה כמעט במאומה מנוסח זה. ההבדלים היחידים הם: (א) כתיבת הקב"ה בראשי תיבות. (ב) במקום 'בניזקי' מודפס 'בנזקים' או 'בנזקין'.

96 זוהר חלק ב קצה ע"א: "תא חזי: מה כתיב בקדמיתא 'מאת כל איש אשר ידבנו לבו' (שם" כ"ה, ב), לאכללא כלא, בגין דבעא קודשא בריך הוא למעבד עובדא דמשכנא מכל סטריין במוחא וקליפא, ובגין דהוון אינון ערב רב בגווייהו, אתמר 'מאת כל איש אשר ידבנו לבו', לאכללא לון בינייהו דישאל דאינון מוחא, וכלהו אתפקדו. לבתר סטא זינא לזיניה ואתו אינון ערב רב ועבדו ית עגלא, וסטו אבתרייהו אינון דמיתו וגרמו לון לישראל מותא וקטולא. אמר קודשא בריך הוא: מכאן ולהלאה עובדא דמשכנא לא יהא אלא מסטרא דישאל בלחודייהו. מיד 'ויקהל משה את כל עדת בני ישראל' (שם ל"ה, א) וגו', וכתיב בתריה 'קחו מאתכם תרומה לה' (שם ה') – מאתכם ודאי, ולא כקדמיתא דכתיב 'מאת כל איש אשר ידבנו לבו' (כ"ה, א). 'ויקהל משה' וגו' – מאן אתר כניש לון? אלא בגין דהוון אינון ערב רב בינייהו, אצטריך משה לאכנשא לון וליחדא לון מבינייהו".

97 וכאן מופיעה הערת 'שפתי חכמים' (פס"ו): "דאם לא כן איך ידע משה אם נתרצה הקב"ה לישראל על מעשה המשכן עד שצוה להם משה על נדבת המשכן, שמא לא נתרצה הקב"ה לישראל אלא על תנינת הלוחות...". והמעייין יבחין מיד שהוא מצטט בשינוי נוסח את דברי הרא"ם שהוזכרו לעיל בגוף המאמר.

98 במאה השמונה עשרה, אנו מוצאים את ההערה, בקיצור, וללא רמז לכך שמדובר בציוט של פרשן קודם, אצל פרשן רש"י אחר, ר' דוד פרדו (ונציה 1718–ירושלים 1792), בעל 'משכיל לדוד'. האומר: "אע"ג דלכאורה אין כאן הכרח לסרס המקראות, דלמא הכל בסדר נכון: דבמ' יום ראשונים צוהו הקדוש ברוך הוא מלאכת

על גלגוליה של הוספת מדפיס לפירוש רש"י (שמות ל"א, יח) וקצת על ר' שבתי משורר בס בעל 'שפתי חכמים' [24]

ברי אפוא כי מדובר בתוספת מאוחרת של מדפיס וכמאליה עולה השאלה: מיהו זה שהוסיף את דברי הזוהר והרחיב את ההערה?

ד. ר' שבתי (משורר) בס

טרם שנציג את פתרונו לתעלומה, ברצוננו לעסוק מעט בדמות שהשפיעה רבות הן על עולם הדפוס היהודי, הן על לומדי פירוש רש"י החל מסוף המאה השבע עשרה: ר' שבתי משורר בס.⁹⁹ ר' שבתי נולד בקאליש, פולין, בשנת 1641. בעקבות פרעות שבהן נהרג אביו,¹⁰⁰ היגר ר' שבתי לפראג בגיל חמש עשרה. שם, במשך עשר שנים הוא שימש כמשורר ועוזר חזן בבית הכנסת 'אלטנייא שול' ולכן שמו הוסב ל'משורר'. בתקופה זו הוא למד תורה ושפות זרות. כישורו והתמדתו הביאוהו לבקיאות רבה בספרות היהודית. על פי ציון שמות הרבנים ומקום מושבם של הרבנים שנתנו הסכמות לספריו, ניתן לצייר את הנקודות שבהן עבר במסעו מערבה בין השנים 1674–1679.

המשכן, וכשירד ב"ז בתמוז וראה שעשו העגל לא רצה לומר להם כלום עד אחר שנתרצה הקדוש ברוך הוא דהיינו יום הכפורים. והכי איתא נמי בזוהר, דמה"ט [=דמהאי טעמא; שמזה הטעם] בתחלה א"ל 'מאת כל איש' (שמ' כ"ה, ב) וכו'". 'משכיל לדוד' נדפס בונציה בשנת תק"ך וזולם מחדש בירושלים בתשכ"ח בתוספת הקדמה על תולדות חיי המחבר (שם, עמ' ח-טו) מאת ש"א מרגליות. בתשל"ח הודפסה מהדורת צילום נוספת ללא הקדמתו של מרגליות. בתשנ"ב הודפס הפירוש באותיות מרובעות בתוך המהדורה המפוארת: **חומש המאורות הגדולים** (פריט 117 בטבלה שלנו). על האקטיביות שנקט פרדו ביחס לפירוש רש"י, כבר שם לב פרץ (י' פרץ, 'גדל פרע שער ראשו' – על גלגולה של גרסה בפירוש רש"י לתורה', **עיני מקרא ופרשנות**, ח (תשס"ח), עמ' 321–333, ושם עמ' 322), המצטט את שאלתו הישירה במבדבר ר', ה: "לא זכיתי להבין דברות קדשו בזה!".

99 סקירה זו ע"פ מ"מ זלאטקין, **ראשית בכורי הביבליוגרפיה בספרות העברית: הספר שפתי ישנים מר' שבתי משורר בס**, תל-אביב תשי"ח, עמ' 12–20, והערה 1 בעמ' 74. הוא מעיד על עצמו בעמ' 16 שהוא מסתמך הרבה על ספרו של אולסנר (L. Oelsner, *R. Sabbathai Bassista und sein Prozess: nach gedruckten und ungedruckten Quellen*, Leipzig 1958). ראו גם את א"מ הברמן, 'ר' שבתי משורר בס – הביבליוגרף העברי הראשון', **אנשי ספר ואנשי מעשה**, ירושלים 1974, עמ' 3–11. ראו גם A. Bar-Levav, 'The Religious Order of Jewish Books: Structuring Hebrew Knowledge in Amsterdam', *Studia Rosenthaliana* 44, 2012, pp. 1–27; P.B. Koch, 'Bass, Shabbetai ben Joseph 1641–1718 – Criticism and interpretation', *Journal of Jewish Studies* 71/1 (2020), pp. 1–24. 'בין תודעת הספרייה; א' בר-לב, 'לרפובליקה הספרותית היהודית', בתוך: מ' סלוחובסקי וי' קפלן (עורכים), **ספריות ואוספי ספרים**, ירושלים תשס"ו, עמ' 201–224. על 'שפתי חכמים' ראו גם אצל ע' כהן, **סבב הולך הרוח: מרחבים תרבותיים בעולמו של החיד"א, ירושלים תשפ"ג, על פי מפתח**.

100 הרחבה על סיפור זה, ראו אצל א' ריינר: "האם עלי לכתוב עוד על התועלת הגדולה של הספר הזה? שבתי משורר בס כותב 'מדריך דרכים' במאה ה-17, **עתמול**, 200 (2008), עמ' 40–41.

ב-1679 קבע ר' שבתי את מושבו באמסטרדם, שם נחשף לספריות של ספרים עבריים רבים, נדפסים וכתבי יד. הוא קיבל תפקיד של מגיה בבית הדפוס של יוסף עטיאש¹⁰¹ ולמד את מלאכת הדפוס. שנה אח"כ ב-1680 הוא הוציא בעצמו לאור שלושה ספרים. האחד הוא 'שפתי ישנים' שנחשב כ'אבי הביבליוגרפיה העברית' מתוקף היותו סוקר כאלפיים ומאתיים ספרים,¹⁰² מספר בלתי נתפס בעולם קשה הדפסה ונטול מחשב. באותה שנה הוא הוציא לאור גם את הספר 'שפתי חכמים'¹⁰³ שהוא ביאור דברי רש"י על פי כעשרים ביאורים שהיו לפניו.¹⁰⁴ אולם ר' שבתי לא עסק רק בכתיבת ספרים; הוא בעיקר מכר ספרים והתפרנס יפה מן העניין. לאחר שלמד את המלאכה, הוא אף ניסה להשיג רישיון להקים בית דפוס לעצמו, אך מאחר שלא קיבל אישור לעשות זאת שם או בווינה, הוא הקים ב-1688 בית דפוס באוראס (Auras) ושנה אח"כ¹⁰⁵ עבר לדיהרנפורט הסמוכה לברעסלוי. בין השנים 1689–1711 הוא הדפיס ספרים רבים. ב-1711 הוא העביר את הדפוס לבנו והתעסק מאז רק במכירת ספרים.

בתקופה זו נזקקו התיאולוגים הנוצרים לספרות העברית, עקב התחלת תנועת הרפורמה, ור' שבתי – שהיה גם בקי בספרות העברית וגם דובר שפות – ניצל זאת היטב והוא סיפק והדפיס להם ספרים.¹⁰⁶ עם זאת, הספר 'שפתי חכמים' מוכיח, שמעבר ליכולותיו העסקיות, היה ר' שבתי אף תלמיד חכם.¹⁰⁷ עצם העובדה ש'עיקר שפתי חכמים'¹⁰⁸ הודפס ברבות מן המהדורות של המקראות הגדולות לאורך שלוש מאות השנים האחרונות מוכיחה זאת. ר' שבתי נפטר בשנת 1718 ונקבר בקרוטשין, (אז) פולין.

ה. מוסיף ההערה

בהקדמת 'שפתי חכמים' מציג ר' שבתי את מטרת פירושו:

ושמעתי בהרבה קהלות שהבחורים באים לבית הכנסת ביום השבת וזה אל זה שואלים בדברי רש"י זצ"ל... ואז בקול רעש גדול אדיר וחזק משמיעים קול לעומתם, זה אומר

101 ראו לעיל, הערה 57.

102 ספר שנחשב הספר הביבליוגרפי הראשון בתולדות ישראל. על הספר ראו אצל זלאטקין (לעיל, הערה 99); הלה, (לעיל, הערה 47), כך ב, עמ' 1023. חשוב לציין שספר זה לא הודפס ע"י הלוי אלא ע"י תארטס (ראו הערה 44 לעיל).

103 על הדפוס הראשון של הספר ראו אצל פוקס (לעיל, הערה 42), כך ב, עמ' 273.

104 הספר השלישי "דרך ארץ" העוסק בענייני מסע ודרך אינו קשור לעניינינו. הוא כתב גם הקדמה בענייני דקדוק לספר "באר משה" לר' משה שערטליש. זאת ע"פ זלאטקין (לעיל, הערה 99), עמ' 69–70.

105 עדכון זה ע"פ הברמן (לעיל, הערה 99), עמ' 7.

106 זאת ע"פ זלאטקין (לעיל, הערה 99), עמ' 16–23. הברמן (שם, עמ' 7–8) מוסיף, שבהמשך ימיו בדירהנפורט וכן בערוב ימיו כשהיגר לברסלאו, הוא דווקא סבל מן הנוצרים ואף נכלא בעקבות תלונת שווא שלהם.

107 כך ע"פ זלאטקין (לעיל, הערה 99), עמ' 64–71, במיוחד מעמ' 70.

108 בהרבה מן הדפוסים מופיע 'עיקר שפתי חכמים' ולא ברור מיהו זה שעשה את העיקר. אך זאת לא מעניינינו כאן.

כה וזה אומר כה עד שאחר כך הוכרח לומר 'לא אוכל' כי חתום הוא. ואם יש אחד מהן שקרא קצת במפרשים ואומר הפירוש והפשט ואז מראין עליו באצבע לאמר 'החדש הזה לכם - כזה ראה וחדש'... ואף לזאת יחד ליבי... והנה זה אמר בכה וזה אמר בכה אף כולם נתנו מרואה אחד אשר צץ ממזרח הוא שמש... הגאון כמה"ר אליהו מזרחי זצ"ל...¹⁰⁹ ועד שלא שקעה חמה של זה זרחה שמשו של זה ופרו ועשו פירושים ורבו כמו רבו הראשונים לברכה. זה יצא ראשונה, סתמא בפירושו, וזהו העתקתי... [=וכאן מופיעה רשימה של עוד שישה עשר ספרים ודרשן אחד].

הספר מורכב מדברים שציטט מן הרא"ם ומספר 'מנחת יהודה';¹¹⁰ כאשר המחבר מצטט משניהם, הוא מציין זאת בפירוש. מקורותיו הנוספים הם: הרא"א,¹¹¹ רי"ק,¹¹² מהרמ"ש,¹¹³ רמ"א,¹¹⁴ מהר"ה,¹¹⁵ מהר"ן,¹¹⁶ רש"א,¹¹⁷ מהרש"ל,¹¹⁸ 'גור אריה',¹¹⁹ 'דבק טוב',¹²⁰ 'דברי דוד',¹²¹ 'הואיל משה',¹²² 'נחלת

109 הודפס לראשונה בויניציאה שנת ש"ה (1545).

110 לר' יהודה ב"ר עובדיה איילנבורג (ליטא, מאות שש עשרה-שבע עשרה) וראו לעיל, הערה 63.

111 ר' אהרן בר ר' גרשון אבו אלרעי. ר' שבתי מזכירו ללא שום פרט ביוגרפי בספרו 'שפתי ישנים', עמ' צד.

112 בקושטא רפ"ה הודפס ספר שנקרא **פירושים לרש"י זצ"ל**. הוא כולל פירושים של ר' יעקב קניזל, ר' שמואל אלמושיני, רב אהרן [=בן גרשון אבו אלרבי] והרב אלבילדא [=משה הזקן], כולם בני המאה השש עשרה. העותק המצוי בבית הספרים הלאומי כולל פירושים מועטים משלושת הראשונים. הצילום חסר ומקוטע וסימנו F2003.114.

113 ר' מאיר שטערין שהיה אב"ד באמשטרדם בתקופתו ושמע ממנו דברים על פה. הוא עצמו היה חבר בוועד הרבנים של ארבע ארצות. על כך ראו אצל הברמן (לעיל, הערה 33), עמ' 308.

114 כנראה הרב משה אלבילדא, ראו לעיל, הערה 111.

115 כנראה הר' הענרל (?).

116 הר' נתן מק"ק הראדנה, **ביאורים על רש"י**, ויניציאה שנ"ג.

117 כנראה ר' שמואל אלמושיני, ראו לעיל, הערה 112.

118 ר' שמואל לוריא בספרו **יריעות שלמה**, פראג שס"ט.

119 למהר"ל (פולין-פראג, מאה שש עשרה). הספר יצא לראשונה בפראג של"ח. ניכר שגם חלק מדבריו חדרו להערה המדוברת.

120 כבר הוזכר לעיל, בהערה 63, שהוא שאל בעצמו את השאלה אך תירץ אחרת.

121 לרבנו דוד ב"ר שמואל הלוי - הט"ז (פולין, מאות שש עשרה-שבע עשרה). יצא לאור מחדש ע"י ח"ד שעוועל, ירושלים תשל"ח. יש לציין שהדברי-דוד מתייחס לסוגייתו ומנסה לבאר את דברי רש"י אחרי שאלת הרא"ם.

122 **הואיל משה: ביאורים על התורה** [=המכונים 'באר התורה'] **ועל פי רש"י מהתורה** [=המכונים 'באר הטיב/היטב'] מאת ר' משה ב"ר אברהם מת (1551-1606), פראג שע"ב, דפוס צילום תל-אביב תשמ"ב.

יעקב,¹²³ 'צידה לדרך',¹²⁴ 'קצור מזרחי',¹²⁵ ודברים ששמע על פה מר' יעקב טריוש. שני נתונים עולים מכאן:

1. הוא ראה חשיבות לבאר את דברי רש"י בצורה הבהירה ביותר ויצר מבין הפירושים המצויים לפניו פירוש בהיר וקצר יחסית לשאר פרשני רש"י.
 2. הוא ראה ברא"ם את הפרשן הטוב ביותר של רש"י.¹²⁶
- עתה נשוב לעסקי הדפוס של ר' שבת. גם מכאן עולים כמה נתונים:

1. הוא היה קשור בשלושת המדפיסים החשובים של אמסטרדם במאה השבע עשרה: עטיאש האב, תארטס והלוי: אצל עטיאש הוא למד והפך למגיה; אצל הלוי הוא הוציא לאור את 'שפתי חכמים',¹²⁷ ואצל תארטס¹²⁸ הוציא את 'שפתי ישנים'.¹²⁹
2. הוא למד דפוס ואח"כ היה בעל דפוס.
3. ההערה הופיעה לראשונה בספר שכלל לראשונה גם את 'שפתי חכמים' שלו, כלומר הוא היה מיוזמי ההדפסה (פריט 26).
4. גם בדפוסו שלו ב-1693 (פריט 31), בהדפסתו הראשונה את החומש עם רש"י ו'שפתי חכמים', ההערה מופיעה.
5. לעומת זאת, חמש שנים אח"כ באותו דפוס, ההערה מושמטת במהדורה המוגהת בעיון על ידי דוד בלא"א הר"ר אהרן יהודה הלוי מק"ק פינסק דליטא (פריט 28).
6. בדיהרנפורט, ובגרמניה בכללותה, מודפסת ההערה כמעט בכל הדפוסים במאה השמונה עשרה.

ברצוננו להציע את ההשערה הבאה. ר' שבת, תלמיד החכמים, הסוחר, המדפיס והמעריך של הרא"ם עושה אחת מן השתיים: אפשרות ראשונה היא שהוא בעצמו מעבד את ההערה של

123 לר' יעקב ב"ר בנימין אהרן סליניק, קראקא ת"ב, מהדורה מוערת ע"י מ"י קופרמן, ב כרכים, ירושלים תשנ"ג.
124 לר' יששכר בער אילנבורג. יצא בפראג שפ"ג, מהדורה מוערת ע"י מ' זילבר, ג' כרכים, הודפסה בבני-ברק תשנ"ח.

125 הוא כותב עליו (רק על ספר שמות) בעצמו ב'שפתי ישנים' עמ' 56: "ונקרא מתנת עני והוא קיצור מספר מזרחי... יצחק כהן מקהלת אוסטר(א)ה", דפוס פראג שס"ד; הספר צולם מחדש בירושלים תשמ"ו.

126 ניתן אם כן לשאול, מדוע קיבץ קרוב לעשרים פרשנים ועשה מהם פירוש אחד ולא הסתפק ברא"ם? אנו משערים שהדבר קשור בדרכו של הרא"ם להתנסח בהרחבה רבה. ר' שבת, כאדם שנדד הרבה ולא חי באורח חיים הכולל יישוב דעת הנדרש מן הרוצה להעמיק בטקסטים ארוכים, ידע שצריך לבאר דברים בצורה קצרה ובהירה ואת זאת עשה היטב בספרו.

127 ראו פריט 26.

128 ראו פוקס (לעיל, הערה 42), כך ב, עמ' 343.

129 זו כמובן מחשבה נכונה המורה על חוש עסקי מפותח, עליו כבר דיברנו. תהליך הדפוס בתקופה זו הוא ארוך ופיזור המשימות בדפוסים שונים יקצר את הזמן עד להשלמת ההדפסה.

הרא"ם עם ניסוחו של בעל 'חננוכת התורה'¹³⁰ או של המהר"ל ב'גור אריה' או של שניהם גם יחד, תומך אותה בדברי הזוהר ויוצר את ההערה. אפשרות שנייה היא שמישהו אחר עשה זאת לפניו, אך הדברים היו בידי ר' שבתי.¹³¹ בין אם אפשרות א' נכונה ובין אם ב' נכונה, אנו נוטים ל'האשים' את ר' שבתי במעשה של החדרת ההערה לפירוש רש"י. אנו מעריכים שאדם פעלתן כר' שבתי, שכבר הכיר היטב את מלאכת הדפוס, לא ישב בביתו וחיכה למדפיס שיגמור להוציא לאור את 'שפתי חכמים'. מסתבר עד מאוד שר' שבתי שהה בבית הדפוס במהלך ההדפסה (ייתכן אפילו שהדבר אף התבקש ממנו על ידי המדפיס - הלוי, שהרי יצא שמעו כחכם הבקי בתורה ובמלאכת הדפוס. ספרו המקיף 'שפתי ישנים' יצא לאור במקביל, והדבר בוודאי העצים את תחושת ההערכה שרחשו כלפיו באמסטרדם, ועצה מאדם בקי שכזה נשקלה ככובד ראש), הוא העיר הערות, ואחת מהן הייתה להחדיר את ההערה המדוברת בסוגריים לדברי רש"י.

תחזק את דברינו העובדה הבאה: פוקס מתאר בספרו¹³² ששיטת העבודה בשנים אלה הייתה שיש נותן חסות [=המכונה בזמננו 'ספונסר'] לכל ספר שמודפס. מאחר שדפוס 1680 כלל לראשונה את פירושו שלו 'שפתי חכמים', היה הסכם בינו לבין המדפיס שהוא מקבל 500 מתוך 3000 העותקים.¹³³ מציאות זו מתארת תלות של ממש של המדפיס בשוכרו. זאת ועוד, ידוע לנו¹³⁴ שר' שבתי מימן במקביל את הדפסת 'שפתי ישנים' שהודפס באותה שנה אצל תארטס.¹³⁵ מדובר אם כן באדם בעל אמצעים, ולא ניתן לשלול שלבעל המאה יש דעה, במיוחד אם הוא גם יודע ספר ואומן במלאכת הדפוס. ראיה נוספת להערכתנו זו היא העובדה שבספרים שהודפסו באמסטרדם באותם שנים ולהגהתם נשכרו מגיחים מן החוץ, ההוספה נשמטה. גם נוסחת הסיום "וק"ל" תואמת מאוד את שפת כתיבתו של ר' שבתי. הביטוי מופיע בפירוש 'שפתי חכמים' לא פחות מ-219 פעמים.

עתה מובן גם מדוע ברוב המקומות בגרמניה במאה השמונה עשרה ההוספה קיימת. הסיבה היא ההערכה שהייתה קיימת כלפי ר' שבתי שחי ביניהם ונדד לא מעט. הדפוסים השונים לקחו את הנוסח שעל פיו הוא הדפיס את פירוש רש"י ב-1693 והשתמשו בו בלי לשאול שאלות.¹³⁶

130 כפי שהערנו בהערה 94, גם זה לקט, כך שבדואי חלק מן הדברים המובאים שם היו חשופים גם בפני ר' שבתי. מבחינת תולדות חייו, הוא הקדים בערך בשני דורות את ר' שבתי, אם כי מקום מושבם היה שונה.

131 חשוב לומר: עיינו במקורותיו, כפי אשר השיגה ידינו, ולא מצאנו את ההערה באף לא אחד מן המקורות.

132 פוקס (לעיל, הערה 42), כרך ב, עמ' 239-240.

133 הלר (לעיל, הערה 47), כרך ב, עמ' 1017.

134 פוקס (לעיל, הערה 42), כרך ב, עמ' 343.

135 וספרים נוספים, למשל: **תפלה מכל השנה עם תוספות**, שהודפס אף הוא ב-1680 וכן **תהלים ומעמדות** שהודפס שנתיים אח"כ.

136 מי שלא ראה את הדברים בעין יפה הוא המגיה דוד בלא"א הר"ר אהרן יהודה הלוי מק"ק פינסק דליטא, שנשכר למלאכה זו ע"י המדפיס הלוי ב-1685 (פריט 28). כנראה שר' שבתי כבר לא היה בסביבה או מאחר שהיה עסוק בנסיעותיו לצורך השגת רישיונות להקמת הדפוס הפרטי שלו או מחוסר שביעות רצון מדפוס זה, וההערה מושמטת מן הדפוס החדש.

חיזוק משמעותי לתזה שהוצגה הוא בדיקה לגבי הוספה דומה ברש"י. בבראשית מ"ח, כב, מפרש רש"י: "בחרבי ובקשתי – היא חכמתו ותפלתו", ואז מוספת בסוגריים ההוספה הבאה:

(ועיין ברא"ם שכתב 'דא"א לפרש על חרבם של שמעון ולוי דהא לא עשו מדעתו שהרי כעס עליהם ע"ז'. ולענ"ד [=של מי: של הרא"ם או של מוסיף ההערה?] בלא"ה [=בלאו אמרינן הכי – בלי ללכת בדרך זו] א"א לפרש 'עליהם', דמה נתינת טעם יהיה על שנתנו ליוסף מפני שלקחוהו שמעון ולוי בחרבם ובקשתם, והלא אדרבה: מזה הטעם ראוי שינתן לשמעון ולוי ולא ליוסף? ודו"ק).

הרא"ם עצמו כתב: "אבל לא רצה לפרש 'בחרבי ובקשתי' על חרבם של שמעון ולוי מפני שלא עשו אותו מדעתו שהרי כעס עליה' על זה ואמר 'עכרתם אותי' (בראשית ל"ד, ל)". ומוסיף ה'קיצור מזרחי':¹³⁷ "וגם עת' אמר 'ארור אפס' (מ"ט, ז) כו'. ועוד, דאם כן היה ראוי לינתן להם, כיון שהם לכדוה ולקחוהו בחרב". ה'שפתי חכמים' עצמו לא הציג את ההערה בפירושו. לפנינו דוגמה דומה להפליא. הבסיס להערה מצוי בדברי הרא"ם, מאן־דהו הרחיבה על פי דברי 'קיצור מזרחי' שהוא אחד ממקורותיו של 'שפתי חכמים', והמעבד ממשיך ומבהיר את הדברים ומחדירם לדפוס רש"י. והנה, סקירה של מופעי ההערה בדפוסים המלווים את שנות חייו של ר' שבתי כמדפיס מניבה את המסקנה הבאה:

	השנה	הספר	המדפיס, שנת ומקום ההוצאה	ההערה
1.	1675	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם ההפטרות... ועם פירוש רש"י...	דפוס בני יהודא ב"ק, פראג תל"ה	אין
2.	1677	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם ההפטרות... ועם פירוש רש"י	דפוס יוחנן קריסטוף בעקמאן, פרנקפורט דאודר תל"ז	אין
3.	1680	חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות והפטרות ובאור רש"י ועליו מפרשי דבריו... ופי' שפתי חכמים לר' שבתי משורר	דפוס אורי (וייבש) בן אהרן הלוי, אמשטרדאם ת"ם	יש, בלא סוגריים בהתחלה ובמקום ולענ"ד כתוב ולעד"נ

	השנה	הספר	המדפיס, שנת ומקום ההוצאה	ההערה
4.	1682	חמשה חומשי תורה עם שלושה מיטיבי צעד... ופלי המאור הגדול רש"י...	דפוס אורי וויבש בלא"א כהר"ר אהרן הלוי, אמשטרדם תמ"ג	יש, עם סוגריים בהתחלה ובמקום ולענ"ד כתוב ולעד"נ
5.	1685	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות ופירוש רש"י... והוגה בעיון... על ידי דוד בלא"א הר"ר אהרן יהודה הלוי מק"ק פינסק דליטא	דפוס אורי פייבש בהר"ר אהרן הלוי, אמשטרדם תמ"ה	אין
6.	1686	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם הפטרות... ועם פירש רש"י...	חמו"ל, פראג תמ"ו	אין
7.	1691	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם ההפטרות... ועם פיר' רש"י...	חמו"ל, פראג תנ"א	אין
8.	1693	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ובאור המאור הגדול רש"י ז"ל ועליו מפרשי דבריו... ובשבעה נרות יאירו...	הדפיס שבתי משורר, דיהרנפורט [=סמוכה לברסלוי בשלזיה, היום גרמניה] תנ"ג	יש, עם סוגריים בהתחלה ובמקום ולענ"ד כתוב ולעד"נ
9.	1695	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס וחמש מגילות והפטרות ופרש"י... והוגה על ידי ר' בער פערל העפטער...	דפוס נכדי משה כ"ץ, פראג תנ"ה	אין
10.	1696	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות וגם הפטרות ועם תרגום אונקלוס... ועם פי' רש"י...	נדפס על ידי בני יהודא ב"ק, פראג תנ"ו	אין
11.	1703	חמשה חומשי תורה... ותרגום יונתן ב"ע ותרגום הירושלמי... רש"י והרשב"ם והראב"ע	חמו"ל, ברלין תס"ג-תס"ח	יש

	השנה	הספר	המדפיס, שנת ומקום ההוצאה	ההערה
12.	1705	תורה נביאים וכתובים עם פי' רש"י ז"ל מוגהים ומנופים מכל ספרים וסופרים במצות כה"ר דוד בוניש טוריס נר"ו	דפוס עמנואל עטיאש, אמסטרדם תס"ה	אין
13.	1712	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס עם פירוש רש"י...	דפוס שלמה פרופס, אמשטרדם תע"ב	יש, בנוסח ולעד"נ
14.	1713	חמשה חומשי תורה... תורת ה'... עם תרגומים ועם פרש"י...	דפוס הירש בן חיים, ווילהרמשדארף תע"ג	אין
15.	1726	חמשה חומשי תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש"י... והוגה בעיון, במרץ ובהשגחה פרטית...	דפוס שלמה פרופס, אמשטרדם תפ"ו	אין
16.	1734	חמשה חומשי תורה וחמש מגילות עם תרגום אונקלוס עם פירוש רש"י	דפוס ש' פרופס, אמשטרדם תצ"ד	יש, בנוסח ולעד"נ

ההערה מופיעה בדיוק באותם מקומות שבהם הופיעה ההערה הקודמת, החל מן השלב שר' שבתי היה מעורב בהדפסת דברי רש"י. לא נסתרת היא העובדה ששוב מדובר בהערה של הרא"ם, שאותו נוהג 'שפתי חכמים' להזכירו בפירושו בשמו, וכאן, בהערה המוספת לדברי רש"י, פתיחת הדברים היא 'ועיין ברא"ם'.

הדמיון - הן במקורה של ההערה, הן בתהליך יצירתה, הן בשלב החדרתה לדפוסים השונים, הן בתפוצתה אחר כך - מחזק במידה ניכרת עד מאוד את הנחתנו שר' שבתי הוא האיש שהיה להוסיף הערות לתוך הדפוס של דברי רש"י, ובעקבות ההערכה אליו חדרו ההערות גם לדפוסים נוספים שהושפעו מנוסח הדפוס שלו. על כך יש להוסיף כי הסיומת 'ודו"ק' המסיימת את ההערה הזו, כמוה כאחותה 'וק"ל' שסיימה את ההערה המרכזית שבה עסקנו, מצויה מאוד אצל 'שפתי חכמים'. אנו מוצאים אותה תשעים ושלוש פעמים בפירושו.

השאלה שנותרת פתוחה היא: מדוע לא הציג ר' שבתי את הערתו בתוך פירושו שלו? ייתכן שהסיבה נעוצה בכך שהפירוש 'שפתי חכמים' בא לבאר את רש"י ולא להעיר עליו. אפשר שר' שבתי הרגיש שניתן להוסיף הערה בסוגריים לתוך פירוש רש"י ויהיה ברור לכול שאין אלו דבריו של רש"י, אך לתוך ספרו שלו, שבא לבאר את דברי רש"י האוטנטיים, אין להוסיף הערה ההופכת את דברי רש"י מיסודם.

1. סיבת ההוספה

אם כנים הדברים, נשאלת השאלה מהי הסיבה שהביאה את בעל 'שפתי חכמים' להוסיף את ההערה בספר שמות? אפשרות ראשונה היא שהוא ראה בפתרונו של הרא"ם (לאחר עיבודו) פתרון כה מוצלח המונע את הצורך בשימוש בכלל של 'אין מוקדם ומאוחר' שרש"י נקט, עד שהחליט להדפיסו בסוגריים בסמוך לדברי רש"י. אולם תיתכן סיבה נוספת. מדברי רש"י עולה מסקנה אפשרית, שאין ציווי המשכן לכתחילה, שהרי על פי דברי המדרש ורש"י יכול להשתמע שאולי לא היה בא ציווי המשכן ללא חטא העגל.

אכן סדרת מדרשים נכבדה מקשרת בין חטא העגל לבין המשכן, ומציגה את הקמתו כמענה לחטא. כך למשל מופיע בירושלמי (וילנא), שקלים פ"א ה"א, ב ע"ג:

אמר רבי בא בר אחא: אין את יכול לעמוד על אופי של אומה הזאת. נתבעין לעגל ונותנין, נתבעין למשכן ונותנין. תנא רבי יוסה בן חנינה: הדא מתנינא 'ועשית כפורת זהב טהור' (שם' כ"ה, יז) יבוא זהב של כפרת ויכפר על זהבו של עגל.¹³⁸

כך עולה גם מדברי רש"י בשמות כ"ט, א על הפסוק "לְקַח פֶּרֶךְ אֶחָד בֶּן בְּקָר" האמור בפרשיית קידוש אהרן ובניו בפרשת תצווה: "פר אחד - לכפר על מעשה העגל שהוא פר". אולם ישנם גם מדרשים הסבורים ההפך, דהיינו שציווי המשכן קדם לעגל.¹³⁹ מדוע העדיף רש"י את הגישה המדרשית החורגת מן הסדר הכרונולוגי והלך גם הפעם בשיטה של 'אין מוקדם

138 וכן בשמות רבה (וילנא) פרשה לג, ג; נא, ד; במדבר רבה (וילנא) פרשה א, י; תנחומא (ורשא) תרומה ח; שם, כ"תשא סוף סימן ב, ד"ה 'זה יתנו'; שם פקודי ו.

139 למשל המדרש הבא המופיע בסדר אליהו רבה (איש-שלום) פירקא יז: "... וכיון שקיבלו ישראל מלכות שמים בשמחה ואמרו 'כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע' (שם' כ"ד, ז), מיד אמר הקב"ה למשה 'דבר אל בני ישראל ויקחו לי תרומה... וזאת התרומה... ותכלת וארגמן... ועורות אלים... ושמן למאור... אבני שהם... ועשו לי מקדש' וגו' (שם' כ"ה א-ח). באותה שעה אמר הקב"ה בלבבו: שמא לא יביאו בני ישראל נדבה לפני, ויהיו אומרים (לפני) כלפי מעלה: וכי לכסף ולזהב הוא צריך והלא כל אבנים טובות ומרגליות וכל כלי חמדה שבעולם שלו הוא [שנאמר 'לי הכסף ולי הזהב אמר ה' צבאות' (חגי ב', ח)?]. ומפני מה אמר לו לבשר ודם (הביאו) [הבא] לי נדבה ועשה לי מקדש? הוא מה שביקש נתנו (לי) [לן] והוא עושה מה שאמר להן. וכשעשו לי רצוני אבותיכם במדבר ומצאתי בהן קורת רוח, מה נאמר בהן: 'ויבאו כל איש אשר נשאו לבו... ויבאו האנשים על הנשים' וגו', (שם' ל"ה כא-כב), ועל אותה שעה הוא אומר 'אני ישינה ולבי ער' (שה"ש ה', ב)". דברים דומים מצינו בשמות רבה (וילנא) כ"תשא פרשה לג, א; ח; לד, א; ג; תנחומא (בובר) תרומה ח; שם בחוקותי ה; פסיקתא רבתי (מהדורת איש-שלום) כ, ד"ה 'תנו רבנן' באמצע הדיבור.

גישה זו, האומרת שמשה צווה בהקמת המשכן עוד כשהיה בהר לראשונה וללא קשר לחטא העגל מקובלת גם ע"י רמב"ן (וזאת בהכרח ע"פ דרכו החולקת על רש"י וטוענת שהפרשות כסדרן. כלומר, עליית משה להר המופיעה בשמות כ"ד, יח קדמה לחטא העגל (פרק ל"ב), האומר, שמטרת המשכן היא המשך מעמד הר סיני. ובלשונו (שמות כ"ה, ב): "ואמר 'ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש' (שמות י"ט, ו), והנה הם קדושים ראויים שיהיה בהם מקדש להשרות שכינתו ביניהם. ולכן צוה תחלה על דבר המשכן שיהיה לו בית בתוכם מקודש לשמו, ושם ידבר עם משה ויצוה את בני ישראל.... וסוד המשכן הוא, שיהיה הכבוד

ומאוחר¹⁴⁰ ייתכן שרש"י ביקש להשיג בכך רווח חינוכי: על פי שיטה זו, באמצעות בניית המשכן מכפר העם על מעשה העגל, ואילו על פי הדרך ההפוכה אין הכרח לומר שהעם חזר בתשובה.¹⁴¹ לעומת זאת, ר' שבתי סבר שאפשר ששכרה של גישה זו יוצא בהפסדה, שהרי ייתכן להסיק ממנה שישראל לא היו מצטווים על בניית משכן¹⁴² ללא החטא, דבר שיכול להתפרש כשלילה של העולם הפולחני. ייתכן שזה היה חששו של ר' שבתי ועל כן הוסיף את הערתו;¹⁴³ זאת נוסף לבעיית סירוס סדר המקראות ומתוך אהדה לא נסתרת לפתרון הפשוט¹⁴⁴ שהציע הרא"ם.¹⁴⁵

אשר שכן על הר סיני שוכן עליו בנסתה. וכמו שנאמר שם (כ"ד, טז) 'וישכן כבוד ה' על הר סיני', וכתב 'הן הראנו ה' אלקינו את כבודו ואת גדלו' (דברים ה', כא), כן כתוב במשכן 'וכבוד ה' מלא את המשכן' (שמות מ', לד). והזכיר במשכן שני פעמים 'וכבוד ה' מלא את המשכן', כנגד 'את כבודו ואת גדלו' (דברים ה', כא). והיה במשכן תמיד עם ישראל הכבוד שנראה להם בהר סיני. 'ובבא משה' (שמות ל"ד, לד) היה אליו הדבור אשר נדבר לו בהר סיני. וכמו שאמר במתן תורה 'מן השמים השמיעך את קולו ליסרך ועל הארץ הראך את אשו הגדולה' (דברים ד', לו), כך במשכן כתיב 'וישמע את הקול מדבר אליו מעל הכפרת מבין שני הכרובים וידבר אליו' (במדבר ז', פט).

140 על דרכו העקרונית של רש"י בשיטה זו ראו אצל 'גוטליב, **יש סדר למקרא**, ירושלים ורמת גן תשס"ט, עמ' 77-165.

141 על רש"י כמחנך כתב רבות א' גרוסמן. ראו למשל במאמרו 'מהפכנות ושלחות - קווים לדמותו של רש"י', בתוך: א' גרוסמן ו' יפת (עורכים), **רש"י, ח"א**, ירושלים תשס"ט, עמ' 11-31; ובספרו **אמונות ודעות בעולמו של רש"י**, אלון שבות תשס"ח.

142 אנו מדגישים 'משכן' ולא 'מקדש', כי זה, ודאי שהיה מצווה, כפי שכבר נאמר בשירת הים "מִקְדָּשׁ ה' כֹּהֲנֵי יִדְיָ" (שמות ט"ו, יז), וכן בסוף פרשת משפטים "שָׁלֹשׁ פַּעֲמִים בַּשָּׁנָה יֵרָאֶה כָּל זָכוֹרֶךָ" (שמות כ"ג, יז).
143 רבים רצו גם להסיק זאת מדעת הרמב"ם במורה נבוכים. ראו במהדורת שוורץ: [מ' שוורץ (מהדיר), **מורה נבוכים**, כרך ב, תל-אביב תשס"ג, החלק השלישי, פרק לב, עמ' 533]. וראו דעתי בהבהרת גישתו של הרמב"ם, במאמרו: 'שמו' של ספר ויקרא: זהו מוקד רעיוני חדש בספר המאפשר הוראה איכותית לטקסט מרוחק', **הגיגי גבעה**, יד (תשע"א), עמ' 47-78, ושם עמ' 16-18.

144 אגב, עוד במאה השש עשרה, בא ר' עובדיה מספורנו וגישר בין השיטות. בתחילה, בסוף פרשת יתרו (שמות כ', כא), אמר ר' עובדיה כך: "מזבח אדמה תעשה לי" - וגם כן לא תצטרך לעשות היכלות של כסף וזהב ואבנים יקרות למען אקרב אליכם, אבל יספיק מזבח אדמה". אך בסמוך לתחילת פרשת תרומה (כ"ד, יח) הוא אומר: "וזה בעצמו באר באמרו 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' (כ"ה, ח) לא כמו שיעד קודם לכן, כאמרו 'מזבח אדמה תעשה לי בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך' (כ', כא)". ואם יורשה לנו להשלים את דבריו: למה אם כן נצטוונו כעת לעשות משכן העשוי זהב כסף ונחושת? על כרחך, כתוצאה מחטא העגל. כלומר, מלכתחילה לא היה צריך להיעשות המשכן כצורתו החומרית ובמגבלותיו הטריטוריאליים, אולם החטא שינה.

145 דיון זה, בהוספה אחת מיני רבות ברש"י, הינו חשוב יותר ממה שניתן היה לחשוב. הסיבה לכך היא שבמהדורות העממיות של החומשים שבהן משתמשים בנינו ותלמידינו החל מכיתה א' ועד לאוניברסיטה, הן בחומש פשוט עם רש"י והן במה שמכונה 'חומש מקראות גדולות' מופיעה ההערה. הדבר משמעותי במיוחד במגזר הממ"ד שם לומדים למבחני הבגרות בתנ"ך בכיתה י' ע"פ הספר הבא: י' גואלמן (עורך), **חומש שמות מותאם לבחינת הבגרות בבקיאות בבתי הספר הממ"ד**, הוצאת מרחבים, ירושלים תשנ"ג, תשנ"ח. מובן שגם שם ההוספה מופיעה, ולא קל להבין!

סיכום

בחיבור זה נבחנה תופעה של הוספת הערה של מדפיס לתוך דברי רש"י. דוגמה אחת זו (שמות ל"א, יח) נבחנה במעל מאתיים דפוסים של רש"י והוכח שהיא החלה להתווסף לדפוסים בסוף המאה השבע עשרה. בתחילה באמסטרדם, אח"כ ברוב ערי גרמניה ויותר מאוחר נדדה והופיעה ברבים מן הדפוסים במזרח אירופה.

סדרה נכבדה של ראיות נסיבתיות – נוסף לראיה הבאה מתוך מקבילה תואמת לחלוטין של הוספה אחרת מבראשית מ"ח, כב – מביאה למסקנה שמקור ההוספה הזו הוא ר' שבתי משורר בס, הביבליוגרף, המדפיס ומחבר הפירוש 'שפתי חכמים' על רש"י. ההערה נדפסה באמסטרדם בכל המהדורות שבהן היה שותף (ונעדרת ממהדורות שבהן לא היה שותף) וניסוחה קרוב ללשונו בחיבורו 'שפתי חכמים'. אפשר שר' שבתי נטל הערה זו כלשונה ממקור קדום יותר – מהרא"ם, ממהר"ל מפראג, מ'חנוכת התורה' או ממקור אחר – עיבד אותה קלות והחדירה לפירוש רש"י. אפשר גם שההערה כבר הייתה קיימת בידיו והוא רק הטמיעה.

כך או כך ברור שהכנסתה אל גוף פירוש רש"י נעשתה בידי ר' שבתי. ראשית, מסיבה בעלת אופי אישי: נאמנותו ואהדתו לדרכו הפרשנית של הרא"ם את פירוש רש"י. שנית מסיבה פרשנית: הרצון להימנע מהגעה למסקנה שמא ציווי המשכן היה בדיעבד וכן הרצון להימנע משימוש יתר בכלל 'אין מוקדם ומאוחר בתורה'.¹⁴⁶

146 טויטו (לעיל, הערה 15), עמ' 241, מציג שלושה סוגים של הוספות לפירוש רש"י: הוספת מקורות המדרשים, הוספת פירושים של פרשנים מאוחרים, ורשימות דידקטיות של מורים שנקלטו עם הזמן בגוף הפירוש. אם נכונה הערכתנו, הדוגמה שלפנינו דומה במקצת לשני הסוגים האחרונים.